

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ

ч:9

ПАРИЖ

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'EMILIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

З М І С Т :

Ілько Борщак: Україна в Парижі. Францішек Духінський (701). — **Степан Килимник:** Історична пам'ятка XVI-XVII ст. на Україні (Церква св. Миколая в с. Якушинцях, на Вінничині) (710). — **В. Сенотович-Бережний:** Гетьманська родина Виговських (720). — **К.-У. Фальк:** До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного (722). — **Ілько Борщак:** Сучасна українська літературна мова (726). — **Б. Крупицький:** Мої спогади про В. Петрова (730). — **Ілько Борщак:** 29 травня 1453 року (737). — **Д. Олжанчін:** Українка в Штуттгарті. Два рукописи до української історії XVII-XVIII ст. (740). — **Н. Д.:** З моїх спогадів про М. Грушевського (744). — Історична справа — Енциклопедія українознавства (747). — **М. Павленко-Луців:** Іван Білик як літературний критик (758). — Спогади «вічного революціонера» (761). — **Еміль Золя** (765). — Франко-українські річниці 1953 року (768). — **Документи:** Невидані листи Миколи Зерова до Василя Чапленка (769). — **Забуті сторінки:** П. Куліш до О. Кониського (780). — **Про згаданих:** о. Тит Галушинський (782). — **З жалобної картки:** Поль Ляббе (782); Сергій Сватіков (782); Анрі Гозер (782); Жорж Бльондель (783); Еміль Ріпер (783); Анрі Мальо (783); Абат Даніель Берже (783); Марія Міцкевіч (783); Володимир Сікевич (783); Христина Потоцька (783). — **Науково-культурна хроніка:** Берестейська унія і східня політика Святого Престолу в кінці XVI ст. (Доповідь О. Галецького) (784). — **Станіслав Кот** (785). — **Владика Іван Бучко** в Державній школі східніх мов (786). — **Шістдесятиліття В. Мудрого** (786). — **Наші відгуки** (788). — **Огляд і рецензії** (791). — **Наше листування** (794). — **Українка** (796*). — **Надіслане до Редакції** (796*).

Передрукувати матеріали з "України" дозволяється, але з зазначенням джерела.

Редагування цього збірника закінчено 31 липня 1953 року.

« У К Р А І Н А »

Українські двічі збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних українських науковців. Виходить двічі на рік.
Ціна кожного збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; в Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у США — 80 центів.

Презентувати «Україну» в США: М. Hnatyshak, с/о Ing. R. Kosyk, 24 Sellin Street, Rochester, N.Y., U.S.A.

S O M M A I R E :

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. François Duchinski (701). — **S. Kulymnyk:** Un monument historique d'Ukraine du XVI-XVIIe siècle (L'église St. Nicolas du village Jakouchyntsi, de la région de Winnitsa) (710). — **V. Senioutovitch-Berejnyj:** La famille de l'Hetman Vyhovskij (720). — **K.-U. Falk:** Les noms des cataractes du Dniepr chez Constantin Porphyrogénète (722). — **E. Borschak:** La langue littéraire ukrainienne d'aujourd'hui (726). — **B. Kroupnyckyj:** Mes souvenirs sur V. Petrov (730). — **E. Borschak:** 29 mai 1453 (737). — **D. Oljan-tchin:** Ukrainica à Stuttgart. Deux manuscrits relatifs à l'histoire de l'Ukraine du XVII-XIIIe siècle (740). — **N. D.:** Quelques souvenirs sur M. Hrouchevskij (744). — **Un fait historique:** L'Encyclopédie d'études ukrainiennes (747). — **M. Pavlenko-Loutsiv:** Ivan Bilyk, critique littéraire (758). — **Mémoires d'un «révolutionnaire éternel»** (761). — **Emile Zola** (765). — **Dates commémoratives franco-ukrainiennes en 1953** (768). — **Documents:** Lettres inédites de Mykola Zerov à Vasyly Tchaplenco (769). — **Pages oubliées:** Extrait des lettres de P. Koulich à O. Konyskij (780). — **Nécrologie:** R. P. Tite Haluchtchynskij (782); Paul Labbé (782); Serge Svatikov (782); Henri Hauser (782); Georges Blondel (783); Emile Ripert (783); Henri Malo (783); Abbé Daniel Bergey (783); Marie Mickewicz (783); Volodymyr Sikevitch (783); Christine Potocka (783). — **Chronique:** «L'Union religieuse de Brest et la politique orientale du saint-siège à la fin du XVIe siècle» (Conférence d'O. Galecki) (784). — **Stanislas Kot**, membre de la Société Savante Chevtchenko (785). — **Mgr. Ivan Bucko** à l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes (786). — **Le soixantième anniversaire de V. Moudryj** (786). — **Nos échos** (791). — **Notre correspondance** (794). — **Ucrainica** (796*). — **Livres reçus** (796*).

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1953.

ЗБІРНИК ДЕВ'ЯТИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Латинський квартал

IX

ФРАНЦІШЕК ДУХІНСЬКИЙ

У цьому Латинському кварталі мандрівникові в українське минуле в Парижі не можна не згадати постаті поляка Францішка Духінського, що зробив свого часу для української справи величезну, просто неоціненну прислугу. Була це надзвичайно цікава людина, й можна лише пошкодувати, що його смерть 1893 р. не мала широкого відгому в тодішній українській пресі. Його ім'я й сьогодні небагато говорить українському загалові, а проте кожен українець, особливо у Франції, повинен знати це ім'я і вимовляти його з глибокою пошаною.

«Киянин», як він завжди підписував свої твори, Францішек Духінський уродився 1816 р. Учився в школі кармелітів у Бердичеві та базиліянів у Умані. Вісімнадцятилітнім хлопцем складає він у Немирові іспит на «приватного вчителя» і вчителює в польських маєтках правобережної України. Згодом переїздить до Києва, де ходить якийсь час до університету, але закінчити вищу освіту обставини йому не дозволили. Як і всі його сучасники, Духінський збирав українські народні пісні. Цей бо ревний католик і пізніший консерватор був одночасно прив'язаний до простого українського люду, серед якого він виріс. Не посідаючи справжнього наукового виховання, Духінський читав усе, на що натрапляв, без усякого пляну. Але цікавився він особливо історією, де шукав доказів своїй викombovanій концепції, що в ній змішалися й відома теорія Лелевеля про ідеалізовану початкову слов'янщину, гарячий польський патріотизм, безперечна любов до українського народу й безмежно запекла ненависть до росіян.

Ще в Україні, де він пізнав і захоплювався творами Шевченка, Духінський створив собі теорію, за якою росіяни не є слов'яни;¹⁾ єдині слов'яни, це — поляки й українці, за його термінологією, — козаки, або малороси (що останню назву, він твердив, надала українцям Росія). Скільки можна схопити політичну концепцію Духінського, він хотів, щоб

Академія наук України

¹⁾ Духінський залюбки повторював вислів Наполеона про росіян: «Пошкрабай москаля, і татари вискочить» («Grattez un Russe et le Tartare apparaîtra»)

ціла Україна і Литва ввійшли у федеративну Польщу. Відокремивши слушно історію домонгольської Русі й Галицько-волинської держави від новітньої історії Росії, Духінський проте включив ту історію в історію Польщі, подавши для цього, між іншим, такий доказ, як появу полян над Вислою й Дніпром, що їх він ототожнював.

Перший виступ Ф. Духінського в Парижі в українській справі.

Втікачи до Парижу 1846 р., Духінський здобув прихильність у тодішнього некоронованого короля польської еміграції, князя Адама Чарторийського. У своїй брошурі «Stosunki z księciem wojewodą Czartoryskim i jego rodziną — Franciszka Kijowianina D.», (Париж, 1892), Духінський сказав, що якраз його перший виступ у Парижі в українській справі наблизив його до князя Чарторийського. Як новоприбулий чужинець Духінський опинився в бюрі одного з директорів французького міністерства внутрішніх справ, де почув від роздратованого урядовця: «Ви твердите, що київські росіяни хочуть відірватися від Москви? Але Франція не може тримати в себе бунтівників російських, посить маємо з польськими». На це Духінський почав з запалом з'ясовувати директорові різницю між українцями й «москалями» та розповів про переслідування українців і, зокрема, уніятів. Директор зацікавився цими поясненнями й з увагою вислухав нашого «Киянина», що таким чином, вже року 1846, в Парижі, підносив «прапор незалежної Малоруси».

«Я — оповідав Духінський в іншій своїй брошурі «Drugі mój XXV°-letni jubileusz» (Париж, 1885) — прожив життя в дорогій моїй батьківщині аж до втечі 1846 року, то як побожний, то як найнакшійший патріот і найспритніший шпигун у таборі найстрашнішого ворога моєї релігії і мого народу, а цим народом, однаково для мене дорогим, був і русин і поляк, бо я жив життям обох, що було мені легко, як і кожному на Русі, хто живе стихією тубільців і має за головну мету — прогнати москаля! Та сама ненависть до Москви надзвичайно полекнувала мені способи з'єднувати православних українців»...

Згадуючи надзвичайно важкі обставини, серед яких йому доводилося провалити свою працю на чужині, Духінський з гордістю міг ствердити: «Вже був готовий умерти з голоду..., але прапора мого київського, тобто незалежної Малоруси, — не зрадив!»

Духінський закликає європейські народи об'єднатися проти Москви

Опинившись в Європі, Духінський з великим запалом закликав європейські народи об'єднатися для спільної боротьби проти найнебезпечнішого ворога Європи — Москви.

«На Дніпро! на Дніпро! до Києва, о! народи Європи; там ваша згода, бо там ото малоруси відновляють свою боротьбу в обороні своєї європейської цивілізації проти Москви, боротьбу, що її перервав тріумф царя над малорусами і над польсько-народною партією Станіслава Лещинського під Полтавою 1709 року!...»

«До Києва, до Полтави, до Смоленську, о! народи Європи! Там пункт вашої згоди, вашого покою! Гукайте: Хай живуть Шевченко, Костомаров,

Куліш та інші мученики Малоруси, оборонці європейської цивілізації в Малорусі!»...

І при цьому він постійно наголошував, що тільки «незалежність Малоруси забезпечить щастя Польщі і Європі».

Статті про Україну в часописі «Trzeci Maj».

У вересні 1847 р. Духінський в своєму меморіялі до Чарторийського твердив: «Нам не слід забувати, що всі стани мешканців трьох губерній: Чернігівської, Полтавської і Харківської явно прагнуть до незалежності. Оголошене часописами ув'язнення перед кількома тижнями Куліша, громадянина і вченого, який походить з народу, що його з часу Петра Великого називають малоросами — є властиво наслідком того вияву волі Малої Русі»...

Це завдяки Духінському паризький орган Чарторийського «Trzeci Maj» перший в Європі подав вістку про Кирило-методіївців, підкреслюючи, що «Малоруський нарід, забутий Європою, прагне до збереження своєї народності й незалежності, і то на підставі Переяславської угоди» (29. I. 1848).

Питанню злуки України з Московією Духінський присвятив у «Trzeci Maj» аж до передостаннього його числа («Trzeci Maj» припинив своє існування 31 березня 1848 р.) низку статей під заголовком «Переяславська угода»²). Сьогодні, по ста роках, теж є цікаво й небезкорисно перечитати ці статті, що їх основний зміст можна коротко висловити в такий спосіб:

Не зважаючи на подібність у мові й тотожність релігії, існує відрубність між Україною і Московією. Натомість, не зважаючи на розпалювану царським урядом і московським духівництвом «ненависть малорусів до ляхів і єзуїтів» — існує якась таємнича духова лучність, що завжди в'язала і в'язе козаків і поляків. Шевченко, Куліш, Білозерський та їх товариші з Кирило-методіївського Братства були в Духінського «мученики козацької національної справи, бойовники боротьби за незалежність України», а тому «природні союзники Польщі в боротьбі з Росією». «В політичній ділянці, — продовжує Духінський — козаки, якщо хочуть і зуміють вибитися з-під Москви й створити окрему державу... не забракне їм від Польщі підтримки й забезпечення їх незалежності»...

28 грудня 1849 р., з Царгороду, де Духінський працював як висланець Чарторийського, він твердить: «Польща, що має постати, не може мати Ірландії в племінному значенні щодо русинів (Події 1848 р. в Галичині сильно схвилювали табір Чарторийського І. Б.). Коли не хочемо, щоб русини робили революцію, то зробимо її ми, поляки, для русинів, відповідаючи на їх справедливі прагнення»...

Проект видання українського органа.

В Духінського тоді в Царгороді була виникла думка про видання українського місячника на двох аркушах і про заснування української друкарні на острові Корфу. Здійснивши цей задум Духінському не вдає-

²) Пізніше Духінський дотримав головні уступи з цих статей у першій і третій частині своїх «Zasad dziejów Polski i innych krajów słowiańskich i Moskwy», що з'являвся в збірнику «Pisma F. Duchńskiego», 1902, II, стор. 313-325.

тило, бо на той час у світі зайшли важливі політичні зміни, і Чарторийський не вважав за вказане видавати такий часопис. Чернетки двох перших чисел цього плянованого українського органа свідчать про чималу редакторську працю, що її проробив Духінський. Йому ж належить авторство девізи, що мала прикрашати часопис: Три герби — польський Орел, литовський Погонь і київський Архангел Михаїл — з гаслом «Не в силі Бог, а в правді Бог», і перед тим, навколо, польською та українською мовами: «25 мільйонів поляків, козаків (русинів) і литвинів, оточених 90 мільйонами москалів, австріяків і німців».

Повсюди, де тільки довелося Духінському мандрувати (у Франції, Італії, на Балканах, у Туреччині), скрізь він твердив, що українці, навіть «православні», є ближчі до англійців, до португальців, до італійців, до американців, ніж до «найближчих своїх сусідів москалів, великорусів!»... (Łzy króla Japa III-go... Париж, 1883 р.). Газета генуезька «Il cogliere mercantile», в числі з 26 лютого 1849 р., писала, що ніколи ще Київ не був так славлений, як тепер Духінським, кому Європа, і зокрема Італія, завдячують вияснення справи щодо слов'янського світу і відомості про відродження малорусів.

29 вересня 1863 р., за польського повстання, син померлого вже тоді князя Адама Чарторийського Владислав сповіщав варшавський «Жоид Народови», що «знаний зі своїх історичних праць п. Духінський пропонує себе, щоб поїхати до Праги й до Львова для поборювання московської пропаганди серед чехів і русинів» (A. Lewak. Polska działalność dyplomatyczna w 1863-1864 r. Варшава, 1937 р., стор. 361).

Публіцистична діяльність Ф. Духінського за 60-их років.

Повернувшись з Близького Сходу до Парижу, Духінський розвинув там завзяту літературну діяльність, що в ній прошагував свої теорії. Поміж голінніми французькими публікаціями Духінського згадаємо тут: «Новгородський пам'ятник. Студії про індоєвропейські й туранські народи» (*Le monument de Novgorod. Etudes sur les peuples indo-européens et touraniens*, 1862); Арійські й туранські народи. Хлібороби й номади. Конечність реформи у викладі історії арійських європейських і туранських народів, зокрема слов'ян і москвинів (*Peuples aryâs et Tourans. Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryâs-européens et tourans, particulièrement des Slaves et des Moscovites*, Paris, 1864, стор. LXVIII, 186); Вступ до етнології народів, що їх залічують до слов'ян. (Introduction à l'ethnologie des peuples rangés au nombre des slaves), відбитка з «Бюлетеня антропологічного товариства» (квітень-липень 1867 р.)...

Французькі праці інспіровані Ф. Духінським

Досить глибокі туманні змістом, незграбні стилем і писані поганою французькою мовою — праці Духінського ніколи не могли б зачепити не те, що широкі верстви, які ніде й ніколи не цікавилися такими «сухими» питаннями, але певно не дійшли б і до вченого світу, якби не кілька французів, що, захоплені ідеями Духінського, виклали їх у ясну й досить навіть логічну під зовнішнім оглядом систему. Всіх тих французів не можна тут перелічити (Цікавий читач знайде їх в нашому

«L'Ukraine dans la Littérature de l'Europe Occidentale», Paris, 1935, стор. 89-91); але мусимо згадати принаймні праці Брюлле, Вікнеля й Анрі Мартена.

Французькі праці Брюлле, Вікнеля й Анрі Мартена.

Декан природничого факультету в Дижонському університеті Брюлле (Brullé) видав у 1864 р. «Досліди над походженням арийців» (*Recherches sur les origines aryennes*. Dijon, стор. 64), де «не вагався віднести москвинів до уральських народів» (Лист Вікнеля з 3/II 1864 р. до Ф. Духінського).

Мандрівник, географ і етнограф Вікнель (Viquesnel, 1800-1867) мав цілком заслужене на свої часи ім'я вченого, але зосім не був знавець у слов'янських питаннях, що й зробило з нього легку здобич Духінського. 1865 р. в «Доповідях» Лівонської академії з'явилася праця Вікнеля, майже цілком присвячена українській проблемі: «Поляки, русини й литвини». Погляд на історію Руської церкви й на групу малоруських козаків (*Les Polonais, le Ruthènes et les Lithuanians. Coup d'oeil sur l'histoire de l'Eglise Ruthène, le groupe des cosaques petits-russiens*. Lyon, Pincer, 1865, стор. 91). До цього ж питання вертається Вікнель у своїй посмертній двотомній праці, що з'явилася під опікою міністерства освіти: «Подорож по європейській Туреччині» (*Voyage dans la Turquie d'Europe*. Paris, 1868), де до України стосуються сторінки I, 458-628; II, 577-628. Слідами Духінського Вікнель твердить тут, що росіяни не є слов'яни — а азійські туранці. Більше цікаві є сьогодні для нас сторінки Вікнеля, де він залишає Духінського і висловлює власні погляди, що зрештою були поглядами його попередників французів, які цікавилися українською справою.

«Наслідком Мазепинського повстання — пише Вікнель — була руйна цього нещасного краю... Зручно поставлена справа поширення помилки про походження москвинів, що їх петербурзькому урядові вдалося видати за слов'ян, пояснює, чому справжні моральні прагнення малоросіян та їх поривання до індоєвропейської цивілізації залишилися схованими від Західної Європи» (стор. 624). Переяславська угода — за Вікнелем — «поставила Україну супроти московських царів у таке ж становище, в якому перебували князівства Молдавщини та Волощини супроти оттоманських султанів» (стор. 626). «Навіть сьогодні козаки — закінчує Вікнель — ще зберегли свої відмінні риси... вони гірко жалують про союз їх предків з царями, бо під московською протекцією вони втратили ту політичну перевагу, що її колись мали» (стор. 627). «Теперішні мешканці Малоросії не забули, що добровільне піддання їх предків під протекцію московських царів поставило їх націю супроти цих монархів у таке ж саме становище, як румунські провінції супроти Оттоманської Порту: звідси їх цілком природне прагнення до культурної й релігійної автономії, що їм була гарантована Переяславською угодою і що її вони були несправедливо позбавлені. Якщо одного дня сприятливі обставини доведуть до відновлення Польського королівства, вони схочуть самі створити державу, незалежну і від Польщі і від Москви...» (стор. 628).

Вікнель знає, за Духінським, навіть про «Історію Русів», що на неї посилається, щоб довести, що «союз з москвинами завдав козакам найбільшої шкоди». Не зайвим буде тут додати, що «Історію Русів» Духінський вважав за «перший прояв відродження Русі як незалежного наро-

ду» і твердив, що «Історія Русів» була духовим джерелом його писань про Україну.

«Подорож по європейській Туреччині» мала передмову з-під пера французького історика Анрі Мартена (1810-1883), сьогодні справедливо забутого в наукових колах, але свого часу досить відомого — його докладна «Історія Франції» мала колись широке розповсюдження у Франції. Мартен відчував здавна симпатії до Польщі, до якої навернув його Мішле. Зрозуміло, що він з захопленням підхопив теорії Духінського про Росію, Польщу й Україну. Переказувати тут зміст головної праці Анрі Мартена «Росія і Європа» («La Russie et l'Europe», Paris, Furne, Jouvet et Cie, 1866, стор. VI, 431) нема рації. Це ж є перелицьовання того, що ми читали вже у Духінського, кого Мартен знав особисто.

3. П. 1864 р. Анрі Мартен писав до Духінського: «Справжній Європа зовсім не простягається до Уральських гір, справжня Європа кінчається на низовині Дніпра. Москвини (відкинемо назву «росіяни», що не визначає, ані народу, ані раси), москвини, туранці расою й генієм не належать до європейського суспільства... Їх слушна роля є в Азії... Доки їх не змусять поступитися в цьому пункті, доки не знищать «Заповіту Петра Великого»³⁾, заповіту такого сумного, — не буде ані миру, ані безпеки, ані ладу в Європі».

Духінський і українська справа за 60-70-их років.

Але Духінський і сам не раз тоді забирав голос в українській справі, очевидно, постійно твердячи про прагнення українців до незалежності. 1864 року, описуючи подію, коли в наслідок протестів європейських урядів на користь Польщі, по Російській імперії прокотилася хвиля патріотичних маніфестацій, до яких прилучилися були й петербурзькі українці, Духінський звертає увагу європейському світові на цікаву подробицю: маніфестуючи на користь союзу українців з росіянами, українські провідники водночас згадували «про konieczність впровадження малоруської мови в школах їх краю (Peuples aryâs... стор. 16). «Гоголь і Шевченко зовсім не є москалі. Вони малоруси й це вони перші, разом з найпалкішими, протестували проти московського панування в Малоросії. Вони мріяли про цілковиту незалежність цієї країни» (теж там, стор. 74).

Маючи на увазі свої власні праці й праці французів, що їх було написано за його матеріялами, Духінський міг ствердити 1885 р. в своїй паризькій брошурі «Drugi mój XXV"-letni jubileusz», що ціле життя два голоси керували його сумління: «один до Господа Бога: «Боже, змилуйся!», а другий до народів Європи: «на Дніпро, на Дніпро, до Києва!». «Тріумф Європи над Москвою я бачив лише тоді, коли Європа піднесе боротьбу в ім'я хреста. Бо боротьба проти Москви, щоб була тріумфуюча, повинна бути хрестоносна... Тому Духінський так зрадив, коли почув, що в Галичині зорганізувалася українська католицька партія «в дусі європейської цивілізації», під проводом Юліана Лаврівського й що «Основа» Лаврівського у Львові була (це не є зовсім точно — І. Б.) продовженням «Основи» П. Куліша в Петербурзі. Це якраз Духінський видрукував, за підписом «Княнин», у Львівській «Основі», що виходила 1870-1872 рр., як орган польсько-української згоди (ч. ч. 52, 55, 61-62, 65, 67, 69) статті про «Відносини язика руського до московського», що в них (в цих

³⁾ Про так званий «Заповіт Петра Великого» див. «Україна» ч. 3, стор. 178-183.

«відносинах») Духінський добачав велике значення для всіх народів європейської цивілізації.

У ч. 18 львівської «Основи» 1872 р. Духінський подав без підпису нескінчену статтю «Відношення русинів до поляків і до москалів», що її зміст читач вже легко сам може відтворити. Це безперечно також Духінський був за автора статті, що з'явилася в ч. 19 «Основи» 1872 р. під заголовком «Письмо русинів з Цуріха по поводу Шевченкового вечера, даного Просвітою» за підписом «Русини в Цуріху». Стаття ця твердила, що хоч віддалені Альпійськими горами від земляків, русини з Цуріху відгукнулися на голос Тараса, чия пісня «всіх дітей однієї Руси-Матери пробуджує до нового життя», Тараса, що «був воюка з покликаны». За згаданою статтею, Шевченко найсильніше своїми творами запротестував проти фальшування, якого допустилися вороги України, одні свідомо, інші несвідомо «поміщуючи, наприклад, історію москалів не в Москві, не в землях фінів, або чудів, але в Києві, чи в Галичі». Кінчається ця стаття закликком, щоби «нас не називали ані москалями, ані недоляшками, а тільки русинами».

За своїми статтями в «Оснoві» Духінський видав 1872 р., в Ранперсвіллі, в Швайцарії, вельми цікаву книжку, сьогодні несправедливо забуту, німецькою мовою, 80 сторінок, про відношення Руси до Москви й про переслідування, що їх зазнали українці після полтавської поразки. До цієї книжки ввійшли: I. Ursachen die seit der Katastrophe von Pultava 1708 (!) zur Entwicklung der ruthenischen Nationalität das Meiste beigetragen haben. II. Ansichten ruthenischer Gelehrten und Schriftsteller über die Beziehung ihres Volkes zu den Polen und den Grossrussen (Moskowitten), sowie zu den arischen und nicht arischen Völkern überhaupt. III. Über das Verhältniss der ruthenischen Sprache zur Moskowitschen (не є переклад вже вищезгаданої статті з «Основи») IV. Gedanken und Bemerkungen über die russische Geschichte von Kavelin, Mitglied der Kais. Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg. Останній розділ книжки становить переклад статті, яку Духінський вмістив у «Оснoві», 1870 р., ч. ч. 4-8, 10-11; 21-22, 25-26, де він виклав «Мысли и замѣтки о русской исторіи» історика російського права Костянтина Кавеліна, що в них останній доводив відмінність українського й російського народів.

В те, що Росія може перетворитися в справжню федерацію Духінський не вірив, а щодо українців, вони, за його словами, «п'дуть туди ж, куди пішли їх батьки, не зважаючи на насильне їх відокремлення від атлантичної Європи.., тобто: злучаться з іншими народами тієї Європи» («Łzy króla Jana III-go»).

Польська й українська критика теорій Духінського.

Нема чого й казати тут, як мало наукові були всі теорії Духінського про слов'янщину, про походження росіян і т. ін. Читач уже зрозумів, що не «наука» керувала Духінським, а «політика». Зрештою, його «наукові» теорії дістали справедливую оцінку від самих же поляків і українців Польський мовознавець Бодуен де Куртене ствердив, що «науковість праць п. Духінського є досить підозріла. Учений мусить прагнути лише до правди без огляду на те, чи висліди цього прагнення будуть прийнятні чи неприйнятні» (Z powodu jubileusza profesora Duchńskiego, Kraków, 1886, стор. 7).

Знову бібліотекар польського національного музею в Рапперсвіллі, Ст. Грабський, писав, що праці Духінського «не є історичні в точному значенні слова... і не можна їх назвати методологічними... сам Духінський не посідав наукової методи історичних дослідів» (зі вступної статті «*Zycie i dzialalnosc literacka Franciszka Duchinskiego Kijowianina*» стор. XXI-XXII, до незакінченого видання писань Духінського).

З українців найбільше поборювали теорії Духінського Костомаров, Драгоманов, Антонович. Справді, аргументація Духінського сьогодні не витримує жодної наукової критики, хоч, наприклад, його уваги про літературну мову в Русі до XIV в., про ролі татар у розвитку московської держави та деякі уваги щодо етнографії Москви чи України відповідають і сучасним науковим вимогам.

Значення праць Духінського в Росії і Франції.

Це завдяки працям Духінського, чи точніше завдяки творам його французьких прихильників, французький міністер освіти 24/IX 1863 р. окремим об'язником заборонив пропагувати в середніх школах панславизм Миколи I. Це, певно, творами Духінського, чи знову таки їх французькими відгуками треба пояснити твердження російського уряду, якраз після 1863 р., що ціла українська справа є... «польська інтрига». Твердження це, хоч як воно не відповідало дійсності, мало, як відомо, велике значення для дальшого розвитку української справи. Проте у Франції, не зважаючи на «неуковість» своїх праць, не зважаючи на специфічність його поглядів на українську справу, Духінський чимало спричинився до того, що французьке суспільство за 60-70-х років XIX в. пізнало українську справу, хоч і в «кривому дзеркалі»...

Отже, зрозуміло, чому український мандрівник у Парижі, ось тут в «Латинському Кварталі», не може не згадати «незлим тихим словом» Францішка Духінського, бо тут якраз відбувалася головна його письменницька діяльність. Це тут, 6 липня 1863 р. в «гуртку вчених товаришів» відбувся голосний диспут Духінського з російським емігрантом Іваном Головиним в українській справі. Це тут, при Лільській вулиці ч. 11 (11, rue de Lille), у відомому видавництві Клінксек (те саме, що видало 1947 р. «Українські Думи» Марії Шерер) вийшли майже всі писання Духінського. Це тут у будинку ч. 3 при набережній Малаке (3, quai Malaquais) Духінський викладав від 1862 року «Історію європейських народів і туранців». Це тут у бібліотеці «Французького Інституту» Духінський часто працював, користуючись з матеріалів для своїх творів; хоч про їх «науковість» не доводиться сьогодні багато говорити, проте вони містили також безперечні істини. Це не вперше й не востаннє здорова ідея пробивається крізь намул буйної фантазії, чудернацьких вигадок, а то й просто нісенітниць...

Для українців на чужині, особливо для тих, що хочуть своєю працею прислужитися Батьківщині, образ невтомного й безкорисливого Ф. Духінського, може правити за чудовий зразок — чого може досягти у великому й до того ж чужому світі навіть одна-однісінька людина, якщо вона працюватиме з самопопечатою і непохитною вірою в справедливість справи, за яку ця людина бореться.

Помер Духінський 13 червня 1893 року. Поховано його на польському кладовищі в Монморансі, де він спочиває спільно з вірною подругою свого життя польською письменницею й громадською діячкою Севериною Духінською (1825-1905).

Зуб часу дуже знищив польські написи на гробі, але на маленькій табличці, прикріпленій до хреста, ще можна легко відчитати напис польськими літерами, але українською мовою:

**DUCHINSKOMU
 ZEMLAKI
 NASHI LUDE NE ZABUDUT'
 DOKI ZYTY BUDUT'
 DUSZI TWEI, SLOWA TWOHO
 BILSZ NE TRA NICZOHO.**

(Духінському — земляки. Наші люде не забудуть, доки жити будуть, душі твєї, слова твого — більш не тра нічого).

Нам здається, було б гідним вчинок, коли б українці у Франції подбали про те, щоб відповідно упорядити цей гроб Духінського; цим вони якнайкраще виявили б свою вдячність супроти цього заслуженого лідера української справи на чужині та невтомного й завзятого борця за неї.

Ілько Борщак

Історична пам'ятка XVI-XVII ст. на Україні

(Церква Св. Миколая в с. Якушинцях, на Вінниччині)*

Ще так недавно багато було в Україні матеріяльних історичних пам'яток різних часів минулого: могили, кладовища, церкви, різні будівлі, архіви, бібліотеки та інше, — але жорстокі загарбники, щоб затерти нашу історичну дійсність, полишили й поруйнували більшість наших святинь. Цьому допомогли в останній війні й німці...

Історичне кладовище в Києві — “Аскольдову могилу” — зрівняли з землею, знищено вишент. Саму могилу князя Аскольда на Печерську — знесено... Де ті наші дорські могили, в яких поховані люди нашої історії, нашої слави? Де ті надгробки різьби мармуру, архітвори світової слави?..

Де дівся золотоверхий Свято-Михайловський Манастир з його святинями-гробницями князів, будівничих України; з його доргоцінним скарбом — багатокітвим архівом, де ті чудесні образи і різьби, що притягали увагу мистців усього світу? Все це знищено, частково вивезено до Москви, частк во продано, розкрадено... В якому стані нині манастир “Межигорського Спаса” — в Межигір'ї? Там же, у цьому манастирі, поховані великі й знатні “сини вольної волі” — захисники нашої батьківщини — гетьмани, кошові, полковники славної Січі Запорозької.

Де Мотронинський манастир? Гусятинський з села Ладану (біля Придлук)? Де Свято-Миколаївський військовий собор (на Печерську), побудований гетьманом Мазепою? У якому стані перше вогнище культури всього Сходу та й усього православного світу? Більшовики при відступі перед німцями підмінували і висадили в повітря головну Успенську церкву Лаври... Яка доля дорогоцінного музею “Лаврської ризниці”, музею “Збірки Потоцьких”?

Не перерахувати знищених наших скарбів...

Це примушує нас занотувати, хоч про деякі пам'ятки, бодай те, що залишилося в нашій пам'яті...

У цій короткій і неповній розвідці я зупинюся на історичних пам'ятках XVI-XVII ст., окремих церквах Вінниччини. У першу чергу, як церкви Св. Миколая в селі Якушинцях.

I. ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ СВ. МИКОЛАЯ С. ЯКУШИНЕЦЬ

(Будинок церкви)

Якушинецька Св.-Миколаївська церква належить до дерев'яного середньовічного будівництва. Побудована вона близько 1624-1630 рр. за часів Київського Митрополита Петра Могилы, в часи польського панування на Правобережжі. На домагання ряду сіл польська влада дозволила побудувати одну церкву в лісі, між селами: Хуторі Мизяківські, Перетрки, Якушанці, Зарванці, Хмельова, Лисогори, Слобідка, Саварівка, Лукашівка та Майдам Юзвинський. Пересічно відстань згаданих сіл від церкви — 6-8 кілометрів. Не збереглося в пам'яті назв діль, ані імен священиків, за винятком найближчих, як Чернецький та Креміньський, ані імен мерших фундаторів церкви, хоч усе це було занотовано в Літописі цієї церкви, що довший час зберігався в церковнім архіві.

Цей літопис церкви був писаний спочатку латинською мовою, а українською почали писати близько 1650 року; у другій половині XVIII ст. вже писали московською мовою, краще сказати — мішаною мовою.

*) Уривок з циклу «Історичні кутики Рівної Землі».

У 1650 році ця церковця була перенесена з лісу в с. Якушинці і обслуговувала, аж до середини XIX ст., такі села: Якушинці, Хмельову, Зарванці, Лисогору, Саварівку, Слєбілку та Лукашівку. Хуторі Мизяківські побудували собі церкву ще у 1650 році. (Від тієї церкви не залишилося й сліду: її спалили польські "конфедерати"). Пізніше побудували церкву і в с. Зарванцях, а згодом і в Лукашівці та Майдані-Юзвинському.

Поляна в лісі, де вперше була побудована ця церква, носить назву і досі "Церковине". У 1900 році селяни розкопали підпрестольний фундамент і витягли "посвяченого" каменя, на якому виковано дати заложення церкви, ім'я патрона тощо. Наніс був зроблений також латинською мовою. На жаль, не можна пригадати дати та тексту згаданого напису.

Першу будову у лісі церкви Св. Миколая описати трудно, бо ані плану, записів чи переказів про її внутрішній та зовнішній вигляд не збереглося. Відомо з переказів, що вона була "пошита снінками", побудована на трудові гроші згаданих вище сіл, і що двічі була неграбована польськими ватагами. Третій раз селяни врятували церковні речі й дзвони, вчасно затопивши у ставку "Глибокім", тут же у лісі, а польську ватагу відігнали. З перенесенням церкви у село Якушинці (1650 р.) будинок набрав стилевих ознак, про що буде мова нижче.

За переказами та Літописом церкви тут, у Якушинцях, молився полковник Богун перед зустріччю польської навали на Вінницю 1651 р.; тут же він приймав присягу від повстанських загонів. Молився в цій церкві і Правобережний гетьман Тетеря 1661 року. 1672 року гетьман Дорошенко відвідав Вінницю, а поблизу і с. Якушинці. У церковному Літописі зберігся запис, що 1672 року Божого у місяці червні навідав с. Якушинці і Святу Божу церкву Гетьман Дорошенко. Усі люди якушинецькі і багато людей з усіх сіл на чолі з хрестим "ходом" зустрічали його й разом молились за Україну, за гетьмана... До останнього часу зберігався образ "Свята Родина" з підписом унизу, що в сучасній українській мові звучить: "Малював А. Точицький на замовлення Гетьмана України Дорошенка. Року Божого 1672".

Молився в Якушинецькій церкві і Юрій Хмельниченко, 1675 року, а 1678 року відвідав удруге, разом з турецькими достойниками, коли сглядав на шляху Літви-Вінниця-Брацлав "похід" свого війська (мабути, маневри).

Таким чином, ця маленька сільська церковця була надхненником боротьби за нашу правду; ця святиня — свідок великої релігійної й політичної боротьби та великих історичних подій. Тут не раз молилися також бунтарі проти московського ладу, проти кріпацтва — і Устим Кармелюк, і Пушкар, і багато інших...

II. ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЦЕРКОВЦІ:

Зовні будинок Якушинецької церкви Св. Миколая має форму-символу корабля-хреста; побудована з "квадратових" дубових брусів-узруб, без жодного залізного цвяха, — чудесно скріплова дерев'яними, також дубовими, кілками та "замками".

Будинок складається з трьох камер-залів, а пізнішою прибудовою величкого "чоловічого" притвору з південної сторони. Висота будинка — середньої частини, 10-12 метрів; східної частини — вітара — 7-8 метрів та "бабинця"-притвору — 4 з половиною метри.

Стиль будинка — візантійський, з домішкою готичного; але в цілому, як б сказав, належить до українського церковного стилю того часу, з значними фрагментами "Козацького барокко"; в середині, зокрема в іконостасі — яс-

краві ознаки стилю рококо, частково ампір з переважаючими етюдами українського бароко. А в загальному, місцева тодішня архітектурна творчість настільки своєрідна і з такими відмінностями, що цілком до того чи іншого стилю віднести її трудно. Подібних колективно стилевих ознак не можна знайти ані на Заході ані на Сході.

Щодо майстрів, що удосконалювали стилеву будинок згаданої церкви, то дуже трудно встановити імена тих будівничих. Не підлягає сумніву, що основними творцями-мистцями цієї будови та оздоб — були самородки місцеві селяни.

У лісі церкви стояла на підвалинах, що були покладені на окремі каміння. З переносом її до с. Якушинець, вона була вже поставлена на кам'янім фундаменті. Навколо середньої і східної частини церкви — відкрита галерія-піддашся, що наче оперізує навколо церкву, наче окутує її хмарою і підносить у вись — т. з. "опасання". Це піддашся-опасання спирається на частково різьблені саж-лутки. Вище над вікнами йшло друге опасання, але значно менше. Ці опасання — поєднання візантики й готики зовні оживляли будинок.

У середньому "зрубі", з північної та південної сторони, на висоті 5-7 метрів, було по три чотириетафлеві віконця, 1×1 арш; у віконцях вставлені ґрати.

Над віконцями, над другим "опасанням", надбудовано три шестигранних зрубів, також кожний з чотирма іще меншими віконцями. Поверх цих зрубів шести-восьмигранні півкулі-шоломи, дахи; над дахами майстерно поставлені також шестигранні підбанники, на яких поставлено три грушки-бані (бароко). На банях височили золочені хрести, укріплені до даху-бань чотирма ланцюгами кожва. Хрести мали восьмираменну форму з півмісяцем під низом. (Символ перемоги і зверхности християнства над ісламом) .

БАБИНЕЦЬ

Перший з заходу "зруб"-притвор — це "бабинець". "Бабинець", як і інші "зруби" побудовано з дубових "квадратів"-балок. Висота 3-4 метри; площа квадрата близько 7×7 метрів. Дах над "бабинцем" двоохилний, з трикутником з північної сторони над вхідними дверима. У трикутнику був намальований образ Св. Миколая, а в самому верхньому кутку — трикутничок в проміннях, а в середині "Всевидяче Боже Око". Над дахом "бабинець" — золочене сонце-соняшник.

У "бабинці" було 4 вікна — два побіч з півдня, два з заходу. Ці вікна не були схожі на віконця середньої частини та вівтарної, вони були в півтора рази більші та шеститафлеві.

Є думка, що "бабинець" прибудовано пізніше, вже після перенесення церкви. Правда, є й друга думка, що такий "бабинець" перенесений з лісу. А тому що у "бабинці" відбувалися наради братчиків та сестриць, відбувалася "трапеза" для братчиків та сестричок та гостей з околиць сіл у дні престольних та інших празників, то приміщення зробили світлішим — прорізували більші вікна.

ВІВТАРНА ЧАСТИНА

Третій, найменший зруб, нижчий від середнього, але вищий від "бабинець", — це вівтарний, східний. Цей зруб відрізняється від прямокутного середнього та "бабинець", що є чотиригранним, він наче "ротонда", прилип до середньої частини. Висота цього зрубу 7-8 метрів. Чотиригранний, напівкруглий дах похи-

ло прилипає до середнього корінусу. Над вівтарним дахом укріплені восьмигранний хрест, також з півмісяцем під низом, а в додаток іще з маленькою драбинкою, списом, молотком, та кліщами. (Знаряддя, з допомогою якого розривали Христа).

На висоті 5-6 метрів у вівтарній стіні три маленьких чотиригатафєвих круглих віконця.

Увесь будинок зовні, починаючи від першого "опасання"-галерії вверх, "обшитий" вузькими тертицями, набіло помальований. Дах — шолом-півкулі, — "спасання" і бані, як і дахи вівтарної частини та "бабинця" — помальовані були зеленою фарбою. Передбаєники, що також мали маленькі квадратіві чотиригатафєльні віконця, — так само були помальовані білою фарбою й "обшиті" тертицями — на дві набита третя. Відкрита галерія вздовж стін середньої та вівтарної частин була нефарбована ясносірою фарбою.

Двері, що вели знадвору у "бабинець", прямокутні, оббиті бляхою та цвяховані саморобними ковальськими гвіздками; та дверях було три штуки ковальських фігурно-гіллячастих завісів; двері також були помальовані зеленою фарбою. У дверях було два замки: внутрішній та зовнішній висячий ("колодка").

Крім цих дверей, іще були двері з південної сторони. Далеко пізніше, біля цих дверей збудовано "чоловічий" притвор. Ця прибудівка була практична, але недоречна, бо неувала стильний вигляд церкви.

Після "снічків", церковний дах "побили гонтами". Пізніше — бляхою.

Іще зупинюся на галерії навколо церкви. Як попередю говорилось, навколо середньої та вівтарної частини церкви йшло широке підданшя, під яким, понад стінами, були суцільні широкі лавки. Це було доцільно, бо біля церкви у ті часи відбувалися різні "сходи", наради громади, збори, святкування.

ІІІ. ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД ЦЕРКВИ:

БАБИНЕЦЬ

"Бабинець"-притвор, перший "зруб" з західної сторони, площею 7 × 7 метрів. Заввишки 3-4 метри. З північної сторони прямокутні двері ведуть з зовні в середину "бабинця"; в середині, з внутрішньої східної стіни "бабинця" — вхідні головні двері в середню частину — залу. Ці, головні двері шестикутні, цілком відповідають українському барокко, дуже цікаві.

На лівому одвірку, прямому і скісному, а також на верхньому — напис:

"Воздвигнута ця Св. Церква Року Божого... — затиньськими цифрами — тисяча шістсот..." Продовження напису на дальших лівих одвірках не було, хоч різьба-орнаментика така сама. На лівих одвірках, видно, була євроба продовжити, чи закінчити напис, але чомує не пощастило... Згадали такі: коли переносили церкву з лісу, то пощували лівий одвірок і тому довелося його замінити. Різьбу-орнаментіку пощастило зробити, а напису ні, бо, певно, не було відповідного майстра...

Ліворуч і праворуч цих дверей, на стінах, висіли образи: Успіння Богоматері та Богородиці-П'ятинці, мальовані олійними фарбами, певно пензля сільських малярів-самородків. Образи намальовані на широких, видно шпорових, дошках, зігнутих шпугами. Перед цими образами висіли на мідних ланцюгах, досить великі, мідні лямпади-свічнички. (На зразок великих полумисків); перед образами стояли ставлянки-свічнички.

На південній стіні, ліворуч подвійних шестигатафєльних вікон, великий образ у левій рамі з чорним обводом — Христос на Гелісаретських озері. На

західній стіні, також побіч двох подвійних вікон — картина “Диявол іскушає праведника під час молитви”.

На північній стіні 2-3 невеличких образи “Страстей Господніх” з підписом унизу: “Господь тернів і нам велів...” Тут же великий образ Введення. Під ним образом стояла христиньниця — велика мідна, чашеподібна посудина, в якій христили дітей. Рядочком аналой та невеличкий столик. Під південною стіною постійно стояв великий довгий стіл. Під стінами стояли три довгих оселони для немічних та для матерів з малими дітьми.

У “бабинці” здебільшого стояли старі убогі бабусі, яким подавали милостиню. Тут же стояли й молодші, молились, коли їм “невільно було входити в церкву”...

У “бабинці” зупинялась і молода пара перед вінчанням, покиль пав-стець не введе її і не поставить на рушник перед аналоєм. У теплу пору року тут же христили й новонароджених. “Бабинець” — правив також за постійне приміщення для засідань і нарад церковного братства.

На одвірку головних входних дверей до середньої зали був до останнього часу присмалений знак, де корчмар, здебільша жид, клав печатку на церковні двері, як орендар. Тут же рештки зламаного скоблика в одвірку, де була прикріплена климка, на яку орендар замикав церкву — “на свою колодочку”. (Церкву здавали в оренду якушинецькі польські пани — кріпосники Якушинські).

ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД СЕРЕДНЬОЇ ЧАСТИНИ ЦЕРКВИ:

Як попередю зазначено з “бабинця” вели в середню частину церкви шестикутні двері, оббиті бляхою, цяховані, також з гільячистими мистецькими ковальськими завісами та двома замками — внутрішнім та “колодкою” — висячим (раніш орендарським). Лутки-одвірки дверей гарно різьблені в бароковому стилі. З внутрішньої сторони на одвірках-лутках був напис:

“Ця Св. Церква перенесена з Церквища до села Якушинець Року Божого 1650”. Напис старослов'янськими літерами зроблений, як рівно ж і рід написаний слов'янськими літерами-цифрами. Далі йде титлований напис сім і фундаторів.

Долівка середньої частини значно вище “бабинця”, а тому і вели 3-4 східці вниз.

Середня частина — зала найбільша площею, близько 9-10 × 18(20) м. Стіни висотою 10-11 м. Дубові бруси, з яких складено цей зруб, досить гладенько й майстерно потесані; вся церква з середини пофарбована — внизу яєносірою олійною фарбою, а вище яєножовтою з червоними ледь помітними розводами, що нагадувало жили мрамру. Уздовж усіх трьох стін вагадухо зроблені дубові лавки. Ліворуч, у кутку, при вході, невеличкий “крилас”, де церковний староста продавав свічки, приймав замовлення, записував (коли був письменний) на молитви, богослуження, акафісти, молебні та панахиди, а також і на сповідь, вивід, христини та інше. “Крилас” цей був на підвищенні, з піваршива, з двома східцями. Праворуч, між іконостасом та південними дверми — був більший крилас для дяка і 10-15 співаків — “півчих”. Цей крилас був іще на більшому підвищенні, з трьома східцями.

Над головними північними дверми були побудовані на всю широчінь церкви хори. Тут у велик свята співав хор Службу Богу, а на Радво колядував. У стародавні часи колядувала вся церква, а пізніше хор.

Над середньою цією залі здіймається "небо" з зорями, сонцем, місяцем. З самого центру середньої бані спускається на залізному ланцюгу "панікаділо", що має форму зорі. У два пояси свічки горіли на ньому у великі святичні дні та під час літургії вірних. Це панікаділо оригінальне, кустарної, але тонкої роботи; фундоване, за переказами, полковником Абазом, прадідом письменника М. Коцюбинського. Перед хорами, з вищої стелі, саме проти вхідних дверей, спускалося друге "панікаділо" меншого розміру, але цікаве тим, що мало оригінальну форму виноградної китиці — й було дуже старовинне. За місцевими відомостями, це панікаділо подарував брацлавський полковник Данило Нечай, хоч, правда, у письмових документах про це не згадується. "Панікаділо" мало також два яруси свіч; кульки й бляхи, що зображують виноград, золочені, а корпус і "виноградні листя" — покрито сріблом.

Перед іконостасом на 2 аршини виступає амвон, на всю широчінь церкви, з двома східними. Перед Царськими вратами амвон півколом іде на один аршин виступає вперед. Ліворуч і праворуч цього півкола, проти південних і північних врат стоять авалюї з образами свят чи святих, що у цей час згадуються. Найчастіше тут лежали образи двадцятих свят.

І, врешті, перед очима віруючих високий п'ятиярусний Іконостас. Іконостас з "лісової церкви" не зберігся. Трудно про нього шось сказати, бо пам'ять людська його вигляд не зберегла. А цей іконостас, про який буде тут мова, згідно з місцевим переказом, фундований Вінницьким полковником Іваном Встужом. Дійсно, на внутрішньому боці іконостасу в кількох місцях слов'янською циферією видряпано 1651-1652.

Треба мати справжнє поетичне перо, щоб описати цей архитвір XVII століття. Вся основа іконостасу — чудесна феєрична краса — суцільна дерев'яна, у формі циліндричних колонок, ажурна різьба. Це цільна й справжня історія українського церковного мистецтва, зокрема розвиток виноградної лози в різьбі. Дивився на цю красу і ввижається, що дійсно здіймається вверх виноградна лоза, увішана повними стиглими китицями винограду, з справжнім виноградним листям, вусяками. Уся ця різьба покрита справжнім листовим золотом. (Цей іконостас убогої сільської церкви схожий з вигляду на іконостас Св. Софії в Києві, лише в мініятурі).

Царські врата — це також виноградне дерево, з листям, китицями винограду, з ставбуром. Мистецькі вміщеві на вратах, серед китяг винограду, чотири Євангелісти. Внизу врат вирізьблений з дерева "Христос у гробі". (Коли врата відчиняються, постає Христа розділяється надвоє).

Іконостас високий, сягає аж до купола. Ліворуч і праворуч в іконостасі південні й північні двері з оригінальними малюнками-образами на них: на одних Архистратиг Михайл з вогняним мечем виганяє до гріхоспадінню Адама і Єву з раю, — на других — Юрій-переможець убиває трьохголова потвору-зімія.

Перший ярус образів в іконостасі: Христос, Богоматір, Св. Миколай та Св. Трійця. Ці образи зразка старого іконопису, але, видно, не раз відновлювані, про що свідчить золотий узорчатий фон в окремих з них.

Другий ярус: над Царськими вратами Тайна Вечеря, з вісячям перед ним лампадою-свічником. Ліворуч і праворуч Тайної Вечері по шість образів дванадцятих празників. Ці образи, як і в інших ярусах, оправлені в чудесно-мистецькі золочені рамці тоякого рококо. Письмо цих образів, як видно, XVII ст., оригінальне, а б сказав приміжливне. Фарба на образах частково полускала, дошки окремих образів розійшлись, покололись і струхлявіли. Але фон образів, натюр-морт, як рівно ж і обличчя — має характер і форму українську, національну.

Третій ярус — дванадцять апостолів — шість образів, по два апостоли на кожному. Ці образи вищі й більші, ніж у другому ярусі, і значно краще збереглися, мають свіжіший вигляд. Є думка, що ці образи походять з кінця XVII і початку XVIII ст. Вони справлені також у чудові стильні барокові рамці.

Четвертий ярус — дванадцять старозавітних пророків — чотири образи, розміру образів третього ярусу; по три пророки на кожному. І ці образи, як і апостоли, світлиші і добре збереглися; справлені, як і попередні у барокові рамці, лише трохи відмінні від рамок другого й третього ярусів.

П'ятий ярус — лише образ Пресвятої Трійці. Він досить великий, писма того ж зразка, що і в другому й третьому ярусах. Фарби частково поцупились, частково полускакали. Образ справлений в стильні рамці, як і образи другого ярусу, лише ці рамці мають шестикутну форму, як і входні двері. Над тим образом височиться сонячник-сонце, а в середині, у трикутнику, "Боже Око".

Стіни в середній частині церкви увішані великими образами — біблійного змісту. Ця середня частина, в порівнянні з "бабинцем" та віттарем, досить темнувата.

ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД ВІТТАРЯ:

Третя частина церкви, східна, — віттар. Він займає площу близько 6 × 6 метрів, заввишки близько 5 метрів. Відділяється віттар від середньої частини церкви високим іконостасом. Перед вратами — престіл, ліворуч, у східньому кутку — жертвник; праворуч, у південно-східнім куті — шафа з церковними речами та ризами. Тут же, праворуч, паламарня, де розжарювали вугілля для каддила і де весь час був паламар чи хлопчик-пиколярі, що прислужували під час служби.

На запрестольній стіні висів великий образ Господа-Савоафа у хмарах. Ліворуч і праворуч на стінах висіли невеличкі, 60 × 40 см., образи 12 Великих празників, що у відповідній святі клалися на аналі перед амвоном. Над Жертвником образ — молитва Христа в Гетсиманській саду. Стела у віттарі блакитна, з сонцем посередині й пущеними розводами-проміннями на всі сторони. Раніш на стелі був якийсь образ. Казали, що то був намальований Господь-Творець світу і що з часом фарби вицвіли, а тому залишилися тільки туманно-ажурні силуети фігури.

IV. ОБРАЗИ-МАЛЬОВИЛА СТАРОЇ ЯКУШИНЕЦЬКОЇ ЦЕРКВИ:

Частково я вже згадав про образи в іконостасі, а зараз зупинюся на сюжеті образів середньої частини та бабинця.

ОБРАЗИ "БАБИНЦЯ"

Праворуч від головних дверей був образ Успіння Пресвятої Богородиці. У гробі лежить Богоматір в ореолі сонячного сйва. Руки складені на грудях, у руках горить свічка. Одягнена Богоматір у білу сорочку, запаску, підперезану крайкою. На голові дівочий вінок з барвінку, квітів, а також різнобарвні стрічки. Перед гробом стоїть старий бородатий жид, з виразом страху на обличчі: він хотів доторкнутися до тіла Богородиці, а може хотів і взяти щось, але кисті його рук відсклились і висять у повітрі на деякій відстані від гробу, від решток рук на 5-6 см. Капає кров з усіх кінців рук. Жид благає Богородицю повернути йому назад руки — "сцілити його". Навколо у смутку стоять апостоли розчулено дивляться на це чудо. Досить оригінально зображено жаль, здивовання і смуток на їх обличчях. Одяг апостолів "біблійний", взуття: постолі та сап'янці, обличчя українського тину.

Цей образ привертає нашу увагу: сюжет євангельський, а форма українська, як одяг Богоматері; обличчя, очі, волосся апостолів, як і взуття, — не палестинське, а цілком українське.

Ліворуч від головних дверей, потемнілий від часу образ “Богородиці-П'ятниці”. Розміром, як і образ Успіння — $1 \times 1\frac{1}{2}$ метра. Обличчя Богоматері павне страждання і мук; в серце колом-промінням встроєно 12 веретен. (За місцевим звичаєм і віруванням — це було, правда по всій Україні — у року є 12 п'ятниць, коли не можна прясти, шити, співати, їсти до полудня, а старшим людям треба постити цілий день. Хто вийде на ці приписи, ніколи не загине наглою смертю). Одяг і деталі на цьому образі дуже трудно було розглянути, бо він цілком почорнів від часу. Лише невиразні деталі можна було трохи розібрати внизу у правому і лівому кутках: у правому — пряде жінка нугіль, а в лівому — виконує приписи — шанує 12 п'ятниць.

Але найцікавіший образ у “бабинці” — це спокутування гріхів дівчиною-донькою, що не слухає батьків і не виконує 4-ох чеснот:

...А в п'ятницю пісні піла,
А в неділю рано їла,
А в суботу не вмивалась,
Отцю-ненці не вкланялась...

Цей образ дуже стародавній і, за переказами, перенесений з лісової церкви. Образ у темній рамі, цілком почорнів-потемнів від часу, поточений шашлями, пожолобилися дошки і струхлявіли вигнуті від часу ішуги. Але сюжет розібрати можна так само, як і підписи.

Композиція цього образу досить складна, цікава й оригінальна. Тут скомбіновано декілька моментів, хоч образ являє ціліність.

З лівого боку, по діагоналі, змальовано неслухняну доньку-дівчину. Вона не слухає доброго слова батька-матері, гуляє, у п'ятницю співає, сміється, танцює... У суботу не робить порядку в хаті, не доглядає свого тіла, одяжі, не вмивається, не чеше волосся, не бере білизни... У неділю вранці їсть, а після цього йде до церкви... На кожному етюді батьки умовляють дівчину до добра...

Уві сні ця дівчина бачить видіння... жахається тих кар, що терплять подібні до неї неслухняні доньки-дівчата у неклі...

У другій половині цього образу-картини показано дівчину, що дотримує загаданих чеснот — привітна, весела, роботяща, чепурна, богомільна, слухняна, — перед нею щасливе життя на землі, а на небі рай...

Характерним в образі те, що все намальовано тут на тлі українського життя — природа, хата, одяг. Під цими епізодами підписані старослов'янською мовою під титлами наведені вище слова.

Четвертий цікавий образ з біблійним сюжетом, розміром $1\frac{1}{2} \times 1$ метр — “Авраам приносить у жертву свого сина Ісаака”. Пейзаж розгорнений так: Український садок з ясними яблунами, грушами та червоними вишнями. (Дарма, що вишні стигнуть далеко раніше від яблук і груш)...

Авраам у білій довгій сорочці (у таких сорочках в давнину ходили старці), з-під сорочки видно внизу білі полотняні штани; обличчя цілком українського дідка, волосся сиве, довге... Веде він маленьке хлоп'я, також у білій сороччині, у білих полотняних штанцях, зі шлейками навхрест, як несли малі діти: голова пострижена, з чубочком... Авраам несе під пахвою в'язочку гіллячок, солом'яним перевеслом зв'язаних, та клоччя, намотане на пачинок-скалку — для розпазу. У кутку садка біленька хатина, кури навколо, і тут же пара сивих-круторогих ремиває... Під хатою стоїть чумацька мажа-віз. У другому кутку садка жартовник, куди веде Авраам Ісаака. Далі, як у біблії — променяєт

з неба йде голос Божий — кілька рядків написано в формі променів... баранець в агрусі...

Образи намальовано чудесно — “Як живі”, — казали селяни... Були в “бабинці” й інші образи, не пригадую їх змісту.

У 1900 році ці образи, як і багато інших, знято і винесено на 3-й поверх дзвіниці, куди все складалися різні старі невживані церковні речі.

МАЛЬОВИЛА-ОБРАЗИ СЕРЕДНЬОЇ ЧАСТИНИ ЦЕРКВИ:

Ліворуч, на північній стіні близько вівтаря, пригадую собі великий образ, вже на полотні: “Нагорна проповідь”. Цей образ замальовано цілком у біблійному дусі, але з дуже своєрідною і складною композицією. На тлі — краєвид кам'янистої Палестини, на пагорбку сидить Христос і промовляє, а навколо нього, нижче, кілька десятків слухачів. Вдалі вирисовується Єрусалим... Розміром образ $2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ метри; оправлено його в широку золочену раму. Це, певне, твір справжнього маляра. Але підпису на образі не було.

Побіч висів такий же великий образ на біблійний сюжет “Про блудного сина”. У селі оповідали, що цей образ зафундував колишній якушинський пан — Якушинський. Один з його синів утік з дому й одружився з селянкою-кріпачкою, православною. На образі — юнак, у лахмітті, у старій українській свитці, мережаній бильцею, у постелах, зарослий, загорьований... Блукає він всюди три реки... Пан стужився за сином і прийняв його... Хоч пан був поляк, на образі зображено його в козацькій одязі. Палац... Розкішний сад... Слуги... Гурти худоби... Ватко карає сина на стайні, разом з кріпаками, що ждуть своїї черги перед стайнею...

Цей усім знаний сюжет цікавий тим, що тут намальовано було портрет кріпосника-пана Якушинського. Старожили оповідали, що пан замовив цей образ для Вінницького костьола. Там це мальовило не приймали, і пан тоді передав його до якушинської церкви і звелів почесити на видному місці.

Особливо тут цікавий образ — “Страшний Суд”, що висів під хорами, ліворуч від дверей. В основу цієї картини покладено місцеве життя — злочинні дії кріпосника-розпусника Якушинського, що тяжко карається за свої вчинки.

Пан Якушинський провадив розпусне життя і чимало селянських дітей-дівчат “спровадив на той світ” — довів до самогубства. Після зневаги дівчата шукали спокою у ставку під горою Будена, тут же в маєтку. За переказами, там покінчили життя, з вини кріпосника, 5-6 покриток.

Одного разу, після чергової зневаги селянської дівчини, обурені селяни вночі, під час бучного панського бенкетування, підпалили палац, де в огні загинули і пан і його шляхетні гості.

Композиція “Страшного Суду” досить складна, але відображає уяву тс-дінних селян і їх віру про “Страшний Суд” над подібними злочинцями...

Перша половина полотна має 5-6 етюдів: панський палац, розкішне, розпусне життя кріпосника Якушинського та його родини... Муки й плач зневажених дітей-дівчат, невимовне горе батьків... Надмірний виснаж селянської праці й знущання з кріпаків на стайні, на ланах... Врешті, згадалий став під горою Будиною... дівчата кидаються у воду...

Друга частина полотна, має заголовок: “Перет Божий”. Палац у полум'ї, муки панів-грінників... Чорти ханаять їх душі і ведуть по митарствах, показують їх гріхи... Врешті приводять у пекло і виналяють панові “живіт”, а далі кидають у казан зі смолою... Тут у казанах — уся родина пана Якушинського.

Третя частина полотна — став під горою “Будина” — виривають з дна ставу невинні душі дівчаток-підлітків. Ангели оточують їх душі й ведуть їх до раю.

Багато розповідали про цю картину місцеві діди-старожили. Це полотно — це цілковита історія мук і страждань селян-кріпаків за польських часів. Розмір картини близько 2×1 м. Дуже майстерно й реалістично подані тут факти й події; чудесні краєвиди, взяті безпосередньо з природи тут же, в Якушинцях; вражає глядача з високою майстерністю виконані людські постаті, вирази на обличчях мук, страждань панів, — радість праведних і невинних дівчат; особливо яскраво і повно подано в окремих мініатюрах цього образу катування селян, їх важка, надлюдська праця, їх страждання...

Підпису на полотні нема. Хто творець такої чудесної праці, залишилося навки таємницею... Фахівці-маляри висловлювали думку, що це, безсумнівно, належить справжньому великому майстрові певзля, бо навіть геніяльні самородки-селяни не змогли б так майстерно, так дотельно, в такій дуже складній композиції відобразити тодішню добу...

Пізніше, після трагічного кінця родини Якушинських, якушинецькі матовності, як “виморочні” (безгосподарні), дісталися панам-кріпосникам, тодішнім подільським маршалкам Русановським. Артур Русановський наказав згадану картину спалити, але селяни заховали її в дзвіниці. Русановський зробив декілька обшуків у церкві та в скремих селян, але картини не знайшов. Після “воли” (1861 р.) цей образ знову повісили в церкві на старому місці.

Десь після 1906 р., під час візитації Якушинецької церкви архієпископом Подільським Серафімом (Голубятниковим), той дав розпорядження спалити на цвинтарі, біля церкви, всі старі, згадані вище образи і серед них “Страшний Суд”, бо, мовляв, “вони поточені шаплями, струхлявіли, почорніли”... Селяни просили залишити їм цю давнину спогад, але прохання не помогло, і в присутності пристава та урядника було знищено близько 12 чудесних, XVII сторіччя, образів-картин, що реалістично відображали наше минуле, історію та побут тих далеких часів...

Наприкінці варт зупинитися на образі з біблійним сюжетом “Творення світу”. Цей мистецький твір показує наочно, як колись селяни уявляли собі біблійні події.

Картина складається з семи окремих етюдів-мініатюр, а саме:

1-й етюд:

З клубів хмар показується сива, з довгою бородою, голова Бога-Творця, а нижче, з хмар же, простягалася рука з витягнутим вказівним пальцем. Під ним підпис:

“Хай буде світ!”

У другій половині цього етюда постає світло з тьми, з підписом внизу:

“День” — “Ніч”

2-й етюд:

Творець простягає руку, також з хмар, з жезлом, і відділяється вода від землі — постає небо. Підпис:

“Хай поміж землею і водами повстане твердь!”

3-й етюд:

Творець у всій величі, опромінений в сяйві, підносить угору обидві руки — і земля проростає чудесною рослинністю: яблуні, груші, вишні, елени, лісові дерева, трави, квіти, поля, ліси...

4-й етюд:

Бог творить сонце для дня і місяць для ночі. Підпис:

“І биєть так!”

5-й етюд:

Бог творить птаство в повітрі й риби у воді. Махнув Творець лівою рукою — і зграя птиць полетіла в повітрі; махнув правою — і води наповнилися рибами. Підпис:

“Плодіться і множіться”.

6-й етюд:

Бог творить свійських тварин, диких звірів, гадів. Підпис:

“І бачив Бог, що добре...”

На другій половині картини Старець-Бог місить глину, надає їй форму людини й дмухає. Людина одухотворюється й радіє... Далі творить і жінку. (Якраз ця частина картини поцсована і її трудно розібрати). Підпис:

“Плодіться, намножуйтеся, наловняйте землю — пануйте над рибами і звірем!..”

7-й етюд:

Перша половина — краса землі, радість життя, цілковита гармонія у всьому. На другій половині картини зображено:

Світла кімната з вікнами, образами; стіл лавки, ослони. На звичайному селянському “нолу”, спить сивий старець, вкритий кожухом, борода звисає до долівки. Біля “нолу” стоять великі чоботи... Підпис:

“І почив у сьомий день від діл своїх, що сотворив...”

Від усього цього стародавнього українського іконопису віє справжнім життям тогочасної України, її історією.

Деякі наші духовні не визнають і осуджують національне забарвлення в іконописі. Але ж майстри пензля, світової слави, як Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікель-Анджельо, Тіціано, Рубене, Рембранд та багато інших подавали в своїх геніальних творах кольорит свого народу, своєї країни.

Річ ясна, що описана тут стародавня “сільська” примітивність у церковному малярстві сьогодні вже не буде нас задовольняти, але високомистецька українська форма в церкві, на нашу думку, ще більше наблизить релігійний зміст до серця віруючого українця.

Степан Килимник

Гетьманська родина Виговських

(Генеологічна замітка)

Остап Гнатівич Виговський, нащадок старовинного боярського роду Овруцького повіту, належить до однієї з чотирьох галузів роду Виговських, а саме до Лучичів, що 24. VIII. 1541 р. дістали від короля Жигмонта Старого землі коло Вигова на Київщині й там осіли, почавши відтоді вживати прізвище “Виговські”. Остап Гнатівич, дідич Гоголева на Київщині, був намісник київського замку у вєводи Адама Киселя й член Київського Братства. Помер у 1663 р.

Від подружжя з Оленою Ласко, герба Деліва, також із старовинного роду Овруцького повіту, Остап Виговський мав трьох синів: Івана, Данила й Костянтина та доньку, що її ім'я нам невідоме.

Іван Остапівич — гетьман України. Після воєнного “суду” його розстріляв 19. III. 1664 р. у Олеховцу біля Корсуля польський полковник Себастьян Маховський. Гетьмана Виговського поховано в Манявському Скиті, коло Гніздицької Руди, куди його тілні останки перевіз двоюрідний брат його другої дружини Юрій Христофорович Стеткевич.

Іван Виговський був одружений двічі: 1) з Яблонською, герба Ясенчик, 2) з Оленою-Блисаветою Стеткевич, герба Косцша, донькою Богдана Вільгельмовича Стеткевича, каштеляна Новоградського, і дружини його кн. Олени Богда-

нівни Соломерецької. Отже, через свій шлюб з Оленою Стеткевич Іван Виговський споріднився з кн. Соломерецькими, а також з Четвертинськими, їх родичами.

Олена Богданівна Стеткевич-Виговська померла на початку липня 1664 р. і, на її бажання, похована побіч гетьмана України.

Остап Іванович, одинак гетьмана Івана Остаповича Виговського та його дружини Олени Стеткевич, народився у Києві 1653 р. й там почав науку в домі діда, Остапа Гнатовича Виговського. Був дідичем по батькові Любимля і Бора й одружений тричі: 1. з Ганною Чолганською, герба "Сас", вдовою по Янові Гловівському, що від нього вже мала трьох дітей; 2. з Терезою-Лудиянною Гедзінською, герба "Правдич", вдовою по Миколі Дідушицькому, хорунжому Подільському; 3. з Урсулою-Терезою Завадською, герба "Лис", вдовою по Стефанові Гедзінському, що від нього мала 4 дітей. *)

Від першого шлюбу з Чолганською Остап Іванович мав синів: *Яна*, чесника Жидачівського (1702 р.); *Костянтина*, графа на Вигові, Минського стольника, полковника військ коронних, каптарового Львівського суддю й Видгоського хорунжого (1743 р.).

Від другого шлюбу з Завадською Остап Іванович мав дітей: *Стефана*, чесника Брацлавського (1732 р.), Видгоського хорунжого, одруженого з Катериною Єловецькою; *Єлену*; *Анелу*, що була одружена двічі: 1) з Йосипом Ржевуським, старостою Ольхвицьким (1695 р.), від нього мала сина Вікентія; 2) з Миколою Курдвановським, Галицьким каштеляном і Барановським старостою.

Данило Остапович, другий син Остапа Гнатовича Виговського, був Виховський полковник (1655 р.) і наказний гетьман (1655-1658). 26. X. 1659 р. його заарештував у Лисявці полковник Яків Пестренко і видав Москві. У дорозі, коло Калуги, 30. XI. 1659 р. він помер. Тіло його повернули Ю. Хмельницькому. Дружина Данила Виговського: Катерина Богданівна Хмельницька, донька гетьмана, була теж заарештована 14. XI. 1659 р. у Чигирині й відіслана до Суботова "під замок".

Після смерті Данила опікуном його дітей *Юрія* й *Василя* зривився Іван Виговський. Вдова, Олена Богданівна, вийшла вдруге заміж за Павла Тетерю-Моржковського, що раніш був одружений з сестрою Виговських Н. Остапівною, яка померла в Києві в жовтні 1657 р.

Юрій Данилович помер молодий і нежонатий під Хотином у 1673 р. Про *Василя* же маємо жодних вісток.

Костянтин Остапович, третій син Остапа Гнатовича, як і батько, був служебник Київського воеводи Адама Киселя; потім Турово-Пинський полковник. Після смерті брата Івана він знаходився при його дружині Олені аж до її смерті.

Одружився з: Регіною Іванівною Мещерською (Мещериною), чесниковою Смоленською. Мав 6 синів і одну доньку. Діти: *Олександр*, народився у 1649 р., сенатор, референдар великого князівства Литовського, Луцький католицький єпископ (1703-1714); *Данило*, сенатор, староста Неборовський і Реклінський, каштелян Минський, конюший великого князівства Литовського († 1740 р.). Його дружина: княжна Тереза Друцька-Соколинська; *Юрій*, підчаший Подільський. Дістав 25 серпня 1699 р. від Гробовських, Люберацьких і Петоцьких Доманицький ключ (5 сіл). У Доманицях знаходився родинний архів Виговських. Дружини: 1) Богутова з Земблиць; 2) Єлена Чернявська.

Про останніх синів *Костянтина*, *Петра*, *Степана* і *Гаврила*, так само, як і про доньку, не маємо жодних вісток.

В. Сенютович-Бережний

*) З нагоди цього шлюбу Остап Іванович перейшов на католицьку віру.

До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрягородного

II*)

11¹⁾

Я відтворив слово *δστροβουμι* (*Dneprforsarnas namn*, стор. 110, примітка 5) з форми **δστροβουμι*, бо вважаю за правдоподібне, що переписувач зрозумів первісний склад **ου ου* як *ουου*, т.бто *οβου*. З різних оглядів виходить, що *δστροβουμι* — не могло бути первісною формою. Але до цього часу загалом приймали слово в такому вигляді, не намагаючися пояснити його палеографічно. Більша частина дослідників були досі тієї думки, що *ου* у складі — *οβου* — заміняє *ε*, але такий погляд, після довшої моєї роздуми, є мало переконливий, передусім тому, що ми тут маємо суфікс — *ιης*. *ου* була звичайна грецька транскрипція *ε* — і *ου* слабо відповідає давнішому східнослов'янському *ε*, або його заміні *е*. Важко припустити, щоб так звана глуха голосна була в цьому слові, тому що глуха *ε* в суфіксі — *ιης* слов'янської назви п'ятого порогу *βουλιπράχ* (\geq *вольп'їзь*) зникла (випала)...

Щодо форми *δστροβουμι*, очевидно, *ου* в складі *ου* було зв'язане з наступним *ο*. Це сталося суто механічно, або переписувач не звик був до такої звичайної комбінації *ου+ου* і тому передав його просто *ουου*.

Якщо прийняти форму *ουου* і створити *δστροβουμι*, зрозуміння цього слова стане зовсім ясне й воно гармонізуватиме фонетично-хронологічно з іншими назвами порогів (пор. назву *βουλιπράχ*), що має в собі прикметникову форму з таким самим закінченням, як і **δστροβουμι*: **вольп'їзь*—**ostrovъ'їзь*.

Отже, я є того погляду (стор. 110-113 моєї праці), що *ουου* — в *δστροβουμι* передає український дифтонг *иу*, перехідну форму в розвитку *ou* \geq *uu* \geq *iu* в закритому складі (*ostrovbnǫjъ* = *ostrovnyj* = *ostruunyj* = *ostriunei*).

Тоді, коли я писав свою працю, я ще не знав, що подвійний склад *ου ου* у греків узагалі вживався, щоби передати *и* в чужих словах (*Friesens Runinskiftens härkomst*, стор. 27; *Dittenberger «Hermes», VI, 1872, стор. 281-313, особливо, стор. 304-305*). Ані *δστροβουμι*, — ані **δστροβουμι* не можна привести до аналогії з *ostrovъ'їзь*. (Останнє бо слово у грецькому правопису мало б виглядати як форма **δστροβουμι*. Відомо, що візантійці перелавали *ο* буквою *β* в чужих словах. Я не можу тут не підкреслити з притиском, що *ου* мусило відповідати *ε* (й), а *ι* — *ε* (і). Коли ми знахотимо на місці, де *ε* має етимологічну підставу, літеру *ε*, то це покаже, що *ε* в даному випадку перейшло в *ε*...

12.

На стор. 329 рецензент питає: "Чи уповажнює нас взагалі щонебудь дивитися на записи Костянтина, як на фонетично точні?" Він додає, що "цього важливого питання Фальк ніде не ставить". На це я можу тільки ствердити: рецензент не прочитав моєї праці з повною увагою, бо на стор. 40-59 (19 сторінок!) я розглядаю питання про вірогідність Костянтинівських написів...

Проте місцеві назви цісаря Костянтина заслуговують тут більшого поглиблення, бо матеріал, що його візантійський цісар залишив нащадкам, є налто цінний. За Skok'ом (*Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otočima. 1-2 Zagreb*

*) Див. «Україна», ч. 8, стор. 627-632.

1) З огляду на те, що у відповіді К.-У. Фалька редакція поробила чималі скорочення, подана тут нумерація розділів з авторовим поділом не збігається.

1950). Форми Костянтинівських назв мають істотне значення для дослідів над місцевими назвами Югославії. Ці бо написи Костянтинові є не тільки найдавніші на території Югославії, але вони є також часто наддивовижу правильні під фонетичним оглядом. Отже, підкреслює Skok, вони мають дуже велику вартість для історичної граматики сербо-хорватської мови (I, 15)...

У своїй вартісній студії «Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slavenska imena, in Starohrvatska Prosvjeta, № S. I (1927) стор. 60-76 і 161-196 наводить Skok численні приклади, що знайомлять нас з методами цесаря Костянтина в писанні, пристосованому до грецької мови й етимологічного розуміння, варварських імен.

Резюме студії Скока «Kako bizantinski pisci pišu...» знаходиться в ZONF IV, стор. 213-244, під заголовком: Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetes...

13.

На стор. 329 рецензент твердить, що наголошення Костянтинівських назв порогів є непевні й часом "просто фантастичні", й що вони перечать моїм власним етимологіям...

Але Моравчік (II, стор. 45) твердить слушно, що "візантійці наголошували слов'янські назви по-грецьки (мов підкреслення), тому що кожна мова надає чужим назвам і словам свої власні наголошення"... Отже, наголоси при їх поясненні мають зовсім другорядне значення²). Οδλβορσι, напр., є явно *Holmforsi*, — але наголос надає на кінецьвій склад — *il λεάντι* й *γελανδρί* також не мають наголосів на складах там, де треба б їх чекати за духом північних назв.

14.

На стор. 329 рецензент твердить: "Чому припускати, що Костянтин етимологізував тільки в перекладах назв порогів, а не в самих назвах?" На стор. 55 і далі я наводжу кілька прикладів, що свідчать якраз про "етимологізацію імен" у Костянтина, напр. τὸ Τετραγγούριον, τὸ Δεσνήκ. Взагалі відносно більшої частини Костянтинівських назв Дніпрових порогів, можна говорити про легке пристосування до грецьких форм, напр., «e» в *γελανδρί*, «v» в *σρτούκου*, — *φορος* в *βαρουφόρος*;

15.

Рецензент зайняв узагалі надто скептичне ставовище до Костянтинівських назв місцевостей. Річ ясна, що в транскрипції цесаря не можна знайти повної послідовності. Скок свого часу вказав у своїй праці (Див. Starohrvatska Prosvjeta, N. S. I, 3-4, стор. 179) на те, що цесар слов'янське *ы* видає в різний сп. сіб: 1. як «oi», наприклад, *ὁ βοισέσουλαιος* = *Vučeslav*; *Ἀλωήπ* = *Olib*; 2. як «ou», наприклад, *ἡ Τερβουνία των Τραβούνων* *Trëbunie*; *ὕπὸ τοῦ Πριβουνία βοιάνου* = *Prëbuna*; і т. д...

Ця транскрипція «ou», що зустрічається досить часто в Костянтина, є напевне *первісно фонетична*, потім *традиційна транскрипція* слов'янського *ы* (Пор. Vasmer, стор. 276 et sq.). Ця традиція могла бути збережена аж до X сторіччя. Щодо транскрипції через «η» або «ι» треба вважати її за пізнішу й *фонетичну*... Здається мені, що рецензент зовсім далеко стоїть від питання Костянтинівських назв у «De administrando imperio...»

2) Обговорюючи назву *neprezi*, Ekblom вважає, що «грецький наголос у цьому місці не може бути вирішальний», («Die Namen der sjebenten Dneprstromschnelle», стор. 165, примітка 1).

Рецензент твердить категорично на стор. 328, що слово *chodъ*, *ходъ*, замість *godъ*, *годъ*, не може ніяк бути за доказ, що *g* в українській мові вже в XI сторіччі перейшло у дзвінке *h* (або *ch*).

Я міг би зрозуміти рецензента, коли б "*chodъ*" був тільки одвокий приклад. Але на стор. 114-115 я наводжу інші шість прикладів того самого явища. Отже, ясно, що ці 8 прикладів, що їх Кримський наводить у своїй граматиці, є досить вірогідне свідчення, що переписувач у своїй вимові не посідав уже більше *g*. Ще переясливішого значення набирають ці приклади, коли ми порівняємо їх разом з *δοστροβουμπραχ* і *βουμπραχ* у *цисаря Костянтина*, де кінцева літера в першій назві мусить вимовлятися, як *ch*, глухий варіант *χ*, а в другому, як перехідна ступінь в розвитку *g > χ > h*. Якби ми мали форму *праχ*, то нам треба б було теоретично числитися з двома можливостями, а саме, що слово вимовляється, як *praχ* або *praγ*. Середньогрецьке *γ* зображало, як відомо, *γ* перед кожною голосною, а в інших випадках *χ*; все таки вживали *γ*, за твердою традицією, щоби передати проривне *g* в чужих словах. Наприклад, слов'янське слово *gordъ*, що в ньому спочатку було *g* проривне, греки писали виїмково літерою *γ*...

Коли порівняти наведені приклади пам'яток на Україні з XI ст. з формами *βουμπραχ* і *δοστροβουμπραχ* в *DAI*, бачимо, що хоч маємо справу з уживанням різних абеток і з записами різними мовами, але скрізь стверджується та сама вимова літери *g* в українській мові X і XI ст....

Правда, я зустрічало часто в моїх критиків незрозумілий для мене погляд, що постанови мовних особливостей треба завжди віднести до *якнайпізнішого часу*. Проте я, навпаки, вважаю за більш правдоподібне, що такі особливості, в багатьох випадках, треба віднести до вельми давніх часів. Хоч би тому, що тоді було не менше діалектичних різниць і особливостей, ніж за наших часів.

Рецензент покликується на рецензію Шахматова на Українську Граматику А. Кримського (*R S, II, 135-137*), що, мовляв, Шахматов намагається довести, що *g* біля 1070 р. в українській мові ще збереглося. За рецензентом (328), Шахматов піддав серйозній критиці теорію Кримського щодо вимови літери *g*. Але, коли переглянути уважно всю рецензію Шахматова, ми там ніде не знаходимо мови про питання вимови "*g*"!

На стор. 330 рецензент знову повертає до питання вимови *g* в давній українській мові і намагається навести докази проти мого твердження, що *χ* в слові *праχ* передає фрикативну вимову *g*, і що в українській мові 950 р. *g* вже не було проривне. Що фрикативна вимова *g* з'явилася вже в ті часи, або не набагато пізніше, приймають також Шахматов, Смаль-Стоцький і Гартнер, Вузук, Кримський (пор. мою працю стор. 114 et sq.)...

Бажаючи послабити мою аргументацію в цьому питанні, рецензент намагається довести, що *occasional spellings* типу *едино* (замість *единого*) (пор. мою працю стор. 115), не доконче мусять підтвердити фрикативну вимову *g*. З здивуванням мушу тут ствердити, що рецензент тут поминав мої найкращі приклади, що ясно й точно свідчать про це; наприклад, *сърѣшу* (= *сърѣшшу*), *изниеть* (= *изгниеть*), *Авьярь* замість *Авгарь*. Стягнені шведські форми *ta* (= *taga*), *dra* (= *draga*), — що їх рецензент вважає за докази задля свого розуміння, — постанали, мабуть, ще за часів, коли *g* було X, тобто на ступені *taγx*, *draγx*...

Рецензент повинен був, складаючи свою рецензію, виявити більшу *обережність* і читати свої джерела з *більшою увагою*. Свенціцький, наприклад, пише: "Глѣбъ" з старонівицького glēve — glāfe (списа, мечь, команникъ — вѣздець), грецьке Γλαφ мусило вимовлятися в староруській мові glēbъ (глеб), а рівнож готицьке hlaiw (печера) дало спільнослов'янське chlew, chleb (хлев, хлѣб), і північне Hakon, Helgi, Höskuldr дали староруські Якунь, Ольгъ, Оскольдъ (ор. cit. I)... *без цього придихового звука* (мій курсив), *рецензент вважає цю транскрипцію Якун є неправильною*. Найдавніше написання цього імені Якун — у літопису Нестора не має початкового і (пор. між іншим, Thomsen, стор. 391). Північне h слов'яни зовсім не передавали (пор. ор. с. I. с.). Форма Якунь, з і, повстала з внутрішнього слов'янського розвитку. Це має такий вигляд, що ніби рецензент, коли писав свою рецензію, не тільки не зрозумів Свенціцького, але й надто безкритично згодився на його погляди про північні ймена й сл ва. Велими замітве особисте ім'я Glāfe — з його багатою етимологією — в витвір Свенціцького. Хто був цей давній північний Glāfe? Даремно ми станемо шукати відповіді на це питання. Рецензент узяв це ім'я безкритично від згаданого Свенціцького, що склав цю форму за певною звуковою подібністю, з староруського Glēbъ (давня форма Glēbъ) до старонівицького glavin, побічна форма до старонівицького glævia, староісландського glefja — "спис".

Тут можна б було зажадати від рецензента, щоб він у першу чергу звернувся до нордистичної літератури, або до ZSPH, де ім'я Glæbъ розглядається докладно. Фасмер виводить Glæbъ перекопавно від Cudleifr, від імені, що є відоме й засвідчене (пор. ZSPH, IV, стор. 412 і російській етимологічній словник того ж автора). Ім'я Glāfe, що його взяв рецензент у Свенціцького, є тим більше дивне, що рецензент мав легкий доступ до нордистичної ономастичної літератури.

Перечитуючи знову розділ, де рецензент наводить Glāfe, я знайшов, що він написав ім'я *типу Glāfe*. Про який *тип імені* він тут гадає, це буде важко зрозуміти читачеві.

Мій погляд на критику рецензента на мою працю «Dnjeprforsarnas namn» є більш-менш вичерпаний. Скільки я міг зрозуміти, рецензент узяв тільки в одному питанні зробити зауваження, що матиме вартість для майбутніх основних дослідів. Маю на увазі його зауваження, що давнішня форма *strežь* була *strčž* (пор. вище стор. 43). Але це зауваження не є ніякий доказ *проти* мого погляду що так звані слабкі голосні ь і ž в слабких позиціях в українській мові біля 950 р. впадали й що ті самі голосні в сильних позиціях перейшли в е і о. Навпаки, вказівка рецензента тільки підтврджує такий погляд...

Як я вже подав вище, рецензент намагається заперечити мій погляд про занепад ж і ь в староукраїнській мові.

Рецензент, мабуть, ніколи не займався ономастичними дослідями і ще менше палеографічними дослідями. Він ставиться з нехиттю й невесірим до прикаблявих і цікавих питав. Під цим оглядом є зрозумілі недолігвення рецензії... В I-му й II-му розділах я доводжу, що автор рецензії *не зрозумів важливих уривків моєї праці* (самий *заголовок рецензії* є неправильний). Далі видно, що рецензент навіть *підкреслені уривки моєї праці не читав!* *Невистачальна увага при читанні моєї праці* пошкодила рецензентові зрозуміти мої досліді. В наслідок такого неправильного розуміння й незнання дотичних питав в розділах 5, 6, В, В, Г, Г, Д, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 (важка помилка), 16, 17 (м. ін., ливний Glāfe!). В розділі 6Г я стверджую *грубе перекручення* моїх доказів (Уступ-Неспи), що є така важка помилка, що я їй одвів окреме місце.

К.-У. Фальк

Від Редакції: Репліку Ю. Шереха на відповідь К.-У. Фалька подамо в наступному числі «України».

в'яньському мовознавстві, Ю. Шерех приносить силу нових і здебільшого цікавих зауваг, заснованих на багатющому фактичному матеріалі, що з них майже кожна заслуговує на роздумування. Рядки, що їх автор присвячує вживанню називного, або орудного, або знахідного відмінків, в складеному присудку, є слушні, але все ж здається нам, що бракує в цих рядках чіткого підкреслення, що називний відмінок є питомий народній мові, а орудний — це вже вчена річ (86-88), на якій заважила, можливо, польська мова. В поясненні сполучного слова "котрий" ми не знаходимо вказівки, що це слово вживається, коли треба підкреслити "вибір".

Чому Стороженка цитовано як зразок "західньо-українських говірок" (стор. 113)? Чи дійсно сполучник "позаяк" можна віднести до "застарілих" (стор. 114)? Чи він і тепер не вживається на правому березі? Різниця сполучників "аби" та "щоби" не є досить виразно підкреслена (стор. 115). Не зазначено також основне значення сполучника "аж", а саме "крайне" значення (стор. 115). Ми цілком згодні з Ю. Шерехом, що "поняття точности не належать до граматики" (стор. 129), але й історик знає, що історія не є точна наука...

Нічого також не сказано про семантичне значення "бо", коли воно стоїть в реченні на першому, чи на другому місці (стор. 140). Вислів "народних думках" (стор. 146) краще було б уточнити додатком "так званих", бо хто ж тепер вірить, що існували "народні" думки?

Морфологія, що займає в автора 200 сторінок (162-363), є, як і слід було чекати, найголовніша частина праці. Але, як властиво розуміти твердження, що слово "міць" є полонізм, хоч частково її поукраїнічений назверх (стор. 162). Це ж явище ми добачаємо в більшості так званих полонізмів. Питання, що "недоцільно називати кличну форму відмінком", висловлено надто категорично (стор. 166).

Не знайшли ми згадки про "родовий відмінок часу"... Чи справді зворот із сполучником "як" (я жив у Києві як студент) є германізм (стор. 169)? Конструкція "заздрити на що", тебто з знахідним відмінком + прийменник "на" здається нам дуже рідкою (стор. 172). Чи зустрічається вона поза прикладом, що його подає Ю. Шерех з Яновського (якого твору?)?. Чи вживання прийменника "біля" з родовим відмінком є дійсно лише явище нових часів? (стор. 180).

Треба особливо відзначити майстерність, з якою автор пояснює дуже поплаутане відмінювання іменників у літературній мові (стор. 182-197). Автор підкреслює в цьому питанні не лише "норми", але також і тенденції мови. Проте варт було б також зазначити тенденцію в українській мові наблизити давальний відмінок однини іменників чоловічого роду до місцевого відмінку (стор. 189-190, 193).

Пребагатий і цілком науковий є розділ про наростки й приростки іменників, що є в праці Ю. Шереха одною з прикрас цілої частини про українську морфологію (стор. 205-258). Згадуючи французького мовознавця Бреалья (1832-1915), варт було б подати в дужках роки його життя, бо з авторового тексту (стор. 229) не видно, до якого часу відноситься твердження, що його наводять Шерех. Говорячи про прикметники з наростком — ськ(ий) (стор. 233), не зайве було б указати, що цей наросток має, так би мовити, шляхетний характер, тоді як подібний же наросток — цьк(ий) народній, трохи простацький, принаймні спершу, характер. Чи дійсно "швидше" є калька з російського "скорей" (стор. 244)?

Має цілковиту рацію автор, коли твердить, що так звані порядкові числівники “перший”, “другий” “третій”... є стовідсоткові прикметники (стор. 248). Дієслова з приростками “по”, типу “походжати” “промовляти” (стор. 285), рясніють у “Думах”, останні взагалі мало використано в праці Шереха.

Не пояснено, як слід, і на своєму місці, чому в деяких дієсловах у наказовому способі “о” в корні переходить в “і” (стор. 312), як боїтися — бійся, стояти — стій. Проте зовсім по-новому й досить слушно автор висвітлив дієприкметники в українській літературній мові.

“Основи фонетики і фонології” займають тільки 32 сторінки (364-396) — надто мало. Чому саме в іменниках жіночого й середнього роду “о”, “е” можуть з'являтися у формі родового відмінка множини, якщо ця форма має нульове закінчення (стор. 368)? Коли вже автор згадав “історичні причини і умови” (стор. 369) чергування “е” та “о” з “і”, треба було б коротко сказати про ті історичні причини, а краще було б зовсім про них не згадувати в описовій граматиці.

Пояснення, що порушення ікання (чергування о, е: і) залежить від того, що традиція відчувається слабше (стор. 371), нас не задовольняє.

Треба з притиском зазначити, що бібліографія, подана в кінці кожного розділу, є, як і слід було чекати, критична бібліографія й як така являє собою самоцінну наукову вартість. Ми не бачили на стор. 24 корисний “Збірник українських приказок і прислів'їв”, що його видали 1929 р. в Харкові А. Вагмет, М. Дащенко і Б. Андрущенко.

Такі є головні уваги, що їх ми подаємо тут на берегах книги Ю. Шереха, яку ми читали з справжньою насолодою. Тому що цю книгу напевно видадуть вдруге, треба обов'язково там додати показники власних імен і цілої лексики. Така праця не тільки читатиметься один раз, а в ній кожний українець не раз шукатиме відповідь на те, чи інше питання. Отже, тільки такі показники можуть заощадити йому час, потрібний для відшукування відповіді...

“Нарис сучасної української літературної мови” є праця епохіяльна: вона бо науково утримує певну епоху української літературної мови. Мова бо завжди рухається, як саме життя. Не можна зупинити його розвитку, як не можна зупинити течії ріки. Можна й треба від часу до часу збудувати греблю навколо її, щоби уникнути повені. Таку греблю навколо української літературної мови збудував 1951 р. Юрій Шерех і збудував її знаменито. Бо, очевиднож, ті уваги, що їх ми зробили тут, є краплина в несеяжному морі цієї багатющої праці, справжньої *summa* української літературної мови, що відкриває її гасниці не лише пересічному читачеві, але й знавцеві, хоч би він і приймав деякі твердження покищо з застереженням.

Отже, кожний українець мусить бути вдячний авторові за його великий труд, що його він уклав у свою книгу, овачі багатьох років розшуків і навчання. Ю. Шерех має смак до добре провадженої “анкети” й зберігає змісл того, що французи називають “досє”. Від довгих довгих років ми не бачили такої книги на еміграції...

Було б невдячністю не відзначити в кінці заслуги НТШ, що видало так дбайливо цю працю. Коли знаєш, що автор мешкав в одному місті, а книга друкувалася в іншому, можна тільки дивуватися, що кількість коректорських помилок не є така вже велика. І тому, що автор них рядків знає, хто саме займався друком праці Ю. Шереха, він не може промовчати прізвища Софії Янові, що видала виданню “Нарису сучасної української літературної мови” чимало своєї сили й пильності.

Ілько Боршак.

Мої спогади про В. Петрова

Загадковий загин В. Петрова, оригінального українського вченого, залишив порожнечу в науці, що її україністи відчують щодня. Свого часу "Україна" подала деякі матеріали, присвячені його пам'яті, а серед них статтю-спогад Ю. Шереха "Віктор Петров, як я його бачив" ("Україна" ч. 6, стор. 422-429).

Нижче друкуємо цікаві спогади В. Круницького про В. Петрова, що його український заслужений історик знав, як видко, добре й віддавна.

Die Toten reiten schnell, як писав у відомій баладі "Ленора" Бюргер. Але завдання тих, що покищо живуть на цій землі, полягає саме в тому, щоби мертві швидко не зникали, особливо такі, як Віктор Платонович Петров. Як не згадати тут слів, що їх у четвертому віці нашої ери Сервійус приписав Вергілієві: "Можна втомитися від усього, скрім пізнання". Спогади В. Круницького якраз допомагають нам трохи "пізнати" В. Петрова.

Р е д а к ц і я

І. КНІВ

Як прийшло до мого знайомства з Віктором Платоновичем, я вже собі тепер не пригадую. Але я знав В. П. ще з студентських часів: народжені обидва 1894 р., ми разом опинилися 1913 р. в мурах Київського університету, як студенти історично-філологічного факультету. Він був істориком літератури, а я — істориком, так би мовити, чистим.

В моїй уяві залишилася й по сьогодні постать тодішнього, київського В. Петрова: малий на зріст, але жвавий, рухливий, гострий на язик, з вічною усмішкою на устах, веселий, жартівливий. Выглядало так, ніби в безтурботнім студентському житті й не могло бути якихсь трагічних конфліктів або подій. Вони прийшли пізніше, і вже перша світова війна була їх провісницею.

Безперечно, це завдяки впливам Віктора Платоновича, я почав поводитися цікавитися й літературним життям. Взагалі, тодішні історики літератури (не маю тут на увазі фахівців з західноєвропейської літератури) були найбільш жвавий чинник історично-філологічного факультету Київського університету. Тут науку бралось, можна сказати, з бою, а в семінарі проф. Л. боли відбувалися не раз дуже запальні, гострі дискусії. До цього приходив ще знаменитий методологічний вишкіл такого видатного знавця стародавньої історії літератури, як проф. Петретця, що незабаром, на наш превеликий жаль, мусів був виїхати до Петербургу, як новообраний дійсний член Петербурзької Академії Наук.

У цій розпаленій атмосфері словесних сутичок і справжніх боїв Віктор Платонович почував себе, як риба в воді. Можливо, що нехтіль до наукової дискусії, що її він мав пізніше, пояснюється тим, що його студентські часи пройшли під знаком полемічного запалу.

Потім наші шляхи розійшлися. Я пішов на військову службу, а Віктор Платонович залишився далі студювати. Ми побачилися знову в Київському університеті 1918 р., за гетьманських часів, коли Петров кінчав університет, а я робив останні "залікові" іспити. Він сварив мене, чого я встигав у війну й відчувився від Університету. Ця моя військова служба послідовно привела мене до участі в громадянській війні, а потім і до еміграції. Отже, Віктор Платонович був зник з мого життя, і я знав про нього тільки з його ґрунтовних монографій про Куліна та з інших його праць.

II. БЕРЛІН

Минуло чверть віку, заки ми знову зустрінулися. Здається, це було на переломі 1942/43 р. Ми почули в Берліні, що якась делегація українських учених з окупованої Радянської України роз'їжджає по Німеччині, щоби ознайомитися з високим станом німецької "культури". Слово "культура" беру тут у ланки, бо воно звучало справді фальшиво й навіть якось дико за часів найбільш нелюдського переслідування чужинців (і навіть власних німців) з боку націонал-соціалістичної влади.

Подорож українських учених була дуже подібна до відомих подорожей, що їх свого часу влаштовували більшовики для наївних — щоби не сказати більше — чужинців, показуючи їм радянські "потьомкінські села" — "досягнення" сталінських п'ятиліток.

Як тільки проф. Мірчук і я почули про приїзд української делегації до Берліну, то поспішили побачитися з нею, але це не було так легко. Вже аж увечері ми опинилися в скромному готелі на колишній вулиці Штресемана, що дістала за Гітлера назву Герінга (Goeringstrasse), майже супроти Anhalter—Bahnhofу. Нам довелося довгенько чекати, заки делегація вернулася з якихось оглядин, щоби швиденько повечеряти й далі рушити на якісь театральні вистави.

Отже, побачення наше набрало дуже поверхового характеру. Як це водиться в тоталітарних країнах, з делегацією був і якийсь німецький супутник, тобто "контролер", що — очевидячки — мав за інструкцію не допускати до зустрічі колишніх радянських науковців з емігрантами.

"Контролер" явно нервувався, але не допустити до розмови з проф. Мірчуком, директором Українського Наукового Інституту в Берліні, було все ж таки неможливо. Ми негайно зауважили "стриманість" делегації, що дійсно була в нелегкому становищі... Один лиш Віктор Платонович робив вигляд, ніби все є гаразд і спеціально зайнявся нами...

Я зразу впізнав Віктора Платоновича, хоч він і постарів і мав уже чималу лисину. Перше моє враження було таке, що мій колишній університетський товариш набрався статечності й навчився говорити авторитетно. Здавалося, що від колишнього веселого скалезуба й сліду не лишилося, хоч воно насправді так не було. Навіть голос Петрова ніби змінився, — він став якимсь скрипучим. Але пізніше я помітив, що в нього були два голоси: один — офіційний, задля викладів, релакційних розмов тощо, був скрипучий, а другий, так би мовити, для хатнього, приватного вжитку, то був давній голос Петрова.

Перше побачення з Петровим тривало дослівно кілька хвилин — видно було, що колеги поспішали — і ми встигли обмінятися з Віктором Платоном лише тільки загальними особистими інформаціями. Хоч я був невимовно радий побачити Віктора Платоновича, але це побачення мене дуже розчарувало — воно було таке коротке, що навіть не вдалося встановити потрібного зв'язку. Вільше мені з ним тоді побачитись не пощастило, бо делегація була весь час у роз'їздах.

З України Віктор Платонович (здається, він жив у Харкові) все ж устиг надіслати мені кілька своїх праць. Серед них і романи "Дівчинка з ведмедиком", що був досить поширений в колах інтелігенції, і що ним цікавилася Київська університетська молодь, як я сам мав нагоду почути; та "Аліса і Костомаров", біографічний роман, де широко розповідається про нещасливе кохання Костомарова. Сам Петров говорив мені пізніше, що це був перший біографічний роман на Україні. Але про це хай судять історики літератури. Дійсно, можливо, що це був перший модерний біографічний роман з-під пера українця і писаний українською мовою.

Ніколи не забуду враження, що його зробила на мене відтворена постать Костомарова в цьому романі. Передо мною стояла жива людина, живий Костомаров, розкидливий, забобонний, непрактичний, ційлий неваче заглиблений у певну думку, з сильно релігійним почуттям, страхопуд і заразом людина твердих засад у житті. Автор сторінка за сторінкою розгортає перед читачем цю надзвичайно цікаву постать нашого минулого, і читач відчуває глибоку правдивість цього мистецького малюнку, спертого на джерелах.

Віктор Платонович недовго вже залишався на Україні. Гітлерівська Німеччина зазнала смертельного удару під Сталінградом. Наближалася катастрофа і для німецького війська, що обсадило нашу батьківщину. Треба було незабаром покидати не тільки Харків, але й Київ і взагалі цілу територію Східної України. Для українських учених з наддніпрянщини починається доба еміграції.

Перший етап еміграційного життя для Петрова був Львів, куди він 1943 р. був запрошений на посаду керівника катедри етнографії Українського Наукового Інституту.

Трохи згодом Петров опинився в Берліні, де в рр. 1944/45 працював як науковий співробітник Українського Наукового Інституту. Я був дуже радий, що Українському Науковому Інституту пощастило здобути такі дві визначні сили: В. Петрова і Ю. Шевельова (Шереха).

Нарешті ми мали з Петровим нагоду, як колись у Київському університеті, разом співпрацювати. Наша співпраця полягала головню в розгляді наукових елябратів, що їх надсилали нам науковці-емігранти. Ця праця було чимале, а Інститут міг тільки поволі видавати їх циклоstileвим способом (іншої можливості тоді не було). Отже, треба було друкувати їх за чергою, в залежності від важливості теми, чи спроможності нашого циклоstileю. В цьому якраз і полягала наша співпраця. Дуже багато часу вона в нас не забирала.

Ходили ми разом з Віктором Платоновичем по Берліну, властиво не стільки по самому Берліну, скільки по його околицях. Я дуже хотів дати відчутти Вікторові Платоновичу той чар, що його робили на мене берлінські околиці під час моїх численних мандрівок лішки, особливо в східно-південному напрямі. «Müggelsee» і «Müggelberge» стояли звичайно на першому пляні. Але, здається, великого успіху я не мав. Берлін, як система великих озер, не був до вподоби Вікторові Платоновичу.

Віктор Платонович не охоче знайомився з новими людьми, й мені було тяжко зятягнути його до себе й познайомити з моєю дружиною (німкенюю). Але серед своїх земляків Петров був дуже товариський і радо запрошував їх до ресторації. Щодо мене він просто виявився малим тираном: я не смів навіть і слова сказати про те, що сам заплачу за “дукулівські” безкарткові вечері (перважно салата або інша зеленина). Я мусів коритися, бо в таких випадках Віктор Платонович був надзвичайно впертий, як дитина. І навіть тішився своєю впертістю.

Жив Петров тоді на Kleiststrasse в будинку, що неначе залишився чудом мало пошкоджений. Дістався він до рук якоїсь ділової (на берлінський манір) генеральші, що “ошасливила” Петрова не кімнатою, але дослівно пустою залю, де не було ніяких меблів, а стояло посередині кімнати величезне ліжко (неначе труна). Тут Віктор Платонович спав, працював, приймав гостей тощо. Платив він за залю і “труну” чималі гроші (Віктор Платонович добре заробляв, співпрацюючи в газетах)... і був задоволений. Може, навіть тішився з того враження, яке робив його велможий бар'яг на відвідувачів.

Тоді ж я пізнав і спосіб праці Петрова. Коли не було якоїсь “експедиції” по рестораціях, Петров лягав рано спати, о 6-ій—7-ій годинах вечора; він прокидався десь о 4-ій годині вночі й працював у ліжку аж до години 8-ої,

потім ішов на службу, до установ, до редакції і т. д. Коли вранці не було нічого іншого їсти, він пив чисту воду та їв хліб, посипаний цукром.

Ще одна риса з Петрового життя в Берліні. Він, дослівно, бавився тим, що був унтер-офіцером німецької армії (цю рангу він дістав на Україні, як "відповідну" до своєї праці в німецькій армії). Петров носив німецьку уніформу — досить засмальцьовану саадатську шинелю з погонами, — хоч ніхто від нього цього не вимагав. Я не раз питав його: "Чому носите ви цю уніформу? Нікому вона не потрібна". Віктор Платонович тільки відсміювався... і "козиряв" далі... і "козиряв", на моє здивування, зовсім за статутом, бо я не бачив, щоб хтось із вищих військових робив йому за це уваги на вулицях Берліну. А одного дня раптом Віктор Платонович сказав: "А знаєте, я рішив скинути шинелю й одягнути моє зимове пальто". Очевидячки, гра у військовість врешті надокучила Вікторові Платоновичу, і він вирішив стати звичайним громадянином. Треба додати, що його постать у добрім зимовім пальті навіть якось споважніла. Щодо капелюха, то спершу він був більш-менш пристойний, але за якийсь час обернувся на якесь опудало і вже таким увійшов у славу поміж знайомими Віктора Платоновича. Тільки військові черевики в "цивільного" Петрова виглядали, мов якісь човни...

Одного дня, В. Петров до своїх псевдонімів додав ще новий "В. Бер". Але з часом ця гра в псевдоніми, особливо з псевдонімом "Віктор Бер", надокучила Петрову, бо надокучила критика, що її викликала його історіософія, підписана "В. Бер" (він узагалі не любив критики й критиків). Отож Віктор Платонович якось одного разу каже мені, що він поховав В. Бера й не хоче більше користати з цього псевдоніма. Дійсно, в одному з наступних чисел журналу "Орлик" з'явилася критична стаття Петрова (він сам мені ствердив, що ця стаття належала йому) про еспанця Ortega y Casset, але вже не під Беровським, а під новим псевдонімом...

III. ЛЯЙПЦІГ

У січні 1945 р. ми змушені були залишити Берлін. Наш Інститут містився біля самого двірця «Börsebahnhof» і його двічі було порядно збомбардовано. Тому було ухвалено евакуювати Інститут спершу до Ляйпцігу, а потім до Мюнхену. Перше наше ляйпцігське помешкання була якась школа на півдні міста, на так званій Rödelstrasse. Там ми дістали велику кімнату з подвійними ліжками, поставленими одне на друге. Це було щось від касарні і щось від притулку для біженців. Наше помешкання, особливо взимку (а зима 1945 р. була досить дошкульна), робило гнітуче враження, і моя дружина, що не звикла до обставин мандрівного життя, гірко заплакала, побачивши вперше ці прості дерев'яні ліжка.

Життя в Ляйпцігу якось ішло, хоч місто бомбардували і вдень. Місцеві мешканці сміялися з нас: приїхали, мовляв, на бомбардувальні гастролі, бо, справді майже щодня Ляйпціг горів. Ми почали працювати в державній бібліотеці, але частину її у нас перед очима було знищено бомбардуванням, і можливості праці для нас стали зовсім обмежені.

Коли я сьогодні оповідаю про це, то саме тому, що й Віктор Платонович переживав усі ці злигодні нашого мандрівного життя. Тільки, як завжди, він до всього додавав щось, тільки йому притаманне. Ліжко він узив собі нагору, де був майже одиночий, бо кожний намагався влаштуватися внизу, щоби не робити щодня частих гімнастичних вирав. У товаристві, де Петров знав усіх, він був пілком "неофіційний" Віктор Платонович: сміявся, жартував, а де з кого навіть глузував... Дехто робив вигляд, що хоче поважно працювати в нашій кімнаті, заславленій горою ліжок, але Віктор Платонович і я ходили до вилозя-

чальної книгозбірні й приносили звіти кримінальні романи, щоби вивчати, як можна стати добрим кримінальним автором...

Весна 1945 р. була тепла й годинаяна, зовсім не німецька. Новоді нашим людям удалося перейти на приватні помешкання, здебільшого у віллах південного Ляйпцігу, на краю міста. Знайшов кінець-кінцем і Віктор Платонович (властиво, знайшли йому наші діловиті молоді люди) помешкання десь недалеко від центру міста, в одній досить "пролетарській", але зжваної вулиці.

В Ляйпцігу Вікторові Платоновичу з хазайкою не понастило. Це була справжня відьма в спідниці. Вона швидко розкусила характер Віктора Платоновича, скільки це входило в її матеріальні інтереси, і обкрадала його, де тільки могла. Саме тоді вже давалася ознака нестача в їжі, і хазайка Петрова під час його відсутності відкрадувала собі добрий кавалок хліба і їла собі на здоров'я. Тоді Віктор Платонович почав ховати хліб у давно нетопленої кахляній грубі, але й туди сягала рука хазяйської господині. Я просив, сварився, благав Віктора Платоновича дозволити мені, бодай один раз, побалакати з його хазайкою. Це були вже часи, коли прийшли до Ляйпцігу американці, отже, не було нічого простішого, як настрахати ними цю наскудницю, якщо вона не перестане красти. Але Віктор Платонович уперся: "Не хочу, не хочу й не хочу".

Проте спосіб на господиню він згодом знайшов, і в цьому теж виявилася вдача Петрова. До схованого в кахляній грубі хліба, на якому була зроблена певна позначка, Віктор Платонович чіпав записку німецькою мовою, приблизно такого змісту: "Далі цієї позначки прошу хліба не красти".

Це було справді ввічливо й коректно, а головне, як твердив Віктор Платонович, — допомогло...

Американці прийшли до Ляйпцігу на весні 1945 року. Два дні до того гриміла артилерія (здається, попустому). Люди з "народнього набору", куди діталися й останні німецькі інваліди, шикувалися на вулиці — готувалися до оборони. Один з цих штурмовиків запитав мене, де американці. Я щиро розсміявся. Такою кумедною мені здалася думка, що я, цивільна людина, маю знати те, чого не знає військовий...

У перші дні, як прийшли американці, з прохарчуванням стало гірше. Саме в ці голодні дні ми робили з Петровим чимало прогулянок у мальовничій південній частині Ляйпцігу, розмовляючи з ним на різні теми. Пригадую собі сьогодні розмову про "підлічне господарство" князівських часів (нізніше я відчитав це в розвідці В. Петрова в "Археології"), або про термін "помадство". Серед української еміграції був поширений погляд, що, мовляв, москалі — кочівники, або напівкочівники, українці — хлібороби. Але Віктор Платонович цього погляду не поділяв, беручи за зразок модерні пастуші народи і т. д., і т. д.

Якось була в нас суперечка: Віктор Платонович вважав поняття "еволюція" за поступ, а я — за розвиток. Навіть "розвиток" у Петрова був "поступ". Взагалі іраціоналізований і змеханізований світ нашої доби, що його заступав Віктор Платонович, був для мене чужий.

У розмові про так звану німецьку локальну літературу Петров твердив, що у німців взагалі була тільки локальна література, і я був дуже здивований, коли В. Бер включив у цю локальну літературу Готфріда Келлера й Конрада Фердинанда Майера, тоді як обидва були швайцарці й, очевидно, належали до локальної швайцарської літератури. Віктор Платонович взагалі не любив німців і німецької вченості. Німецьке філософування було для нього балаканиною не "про", але "навколо".

Між іншим, факт, що Пилип Орлик і Сава Чалий фігурують в оповіданні Петрова "Приборканий гайдамака", пояснюється тим, що я тоді оповідав В. П. про мої досліді, щодо цих двох осіб.

Торкалися ми також інтимніших тем. Віктор Платонович твердив, що бездітний чоловік не доводить свого права на існування, не виконує свого призначення (можливо, що тут було якесь глузування і з себе і з мене!).

А іноді з певною задумою, Петров говорив: “як було б добре мати дитину... без допомоги жінки”. І ми, глянувши один на одного, широко сміялися, але за цим сміхом Віктора Платоновича ховалася якась глибока, притаємна думка.

Звичайно в кожному з романів В. Домонтовича відзеркалюється його автор. Але роман “Доктор Серафікус” є, я сказав би, більш автобіографічний, ніж інші. Образ “змеханізованого д-ра Серафікуса” входить у нашу свідомість спочатку, як образ Комахи Ірці, і цей Комаха має чимало людяного, а принаймні добросердечного в собі (гуманізм Віктора Платоновича!). Безперечно, де в чому Домонтович в образі Комахи висміює й саме оточення й окремих людей і самого себе. Власне висміювання робиться тут рафінованими засобами: навіть окуляри Комахи, його кліпання счима й т. д.

Дуже часто ми розмовляли про голодні роки в Києві. Віктор Платонович порівнював тодішні часи з теперішніми — лийницькими, і твердив, що тепер ми переживаємо легкий епізод голодування. Надзвичайно сильні сторінки “Болотняні Люкрази” з їх яскравим описом голодуючого Києва, і особливо його голодуючої інтелігенції — думаю не вийшли б такі колоритні, коли б вони не писалися під впливом другого голоду — лийницького, правда, не такого сильного, як кийвський, але все ж дошкульного.

Кали б хтось хотів побачити В. Петрова весняної днини, після обіду, в Лийницьку, той мусів би йти в парк поза каналом і шукати там на березі якогось ставка, чи каналу, на місці, де повно тепла й сонця. Він напевно знайшов би десь там Віктора Платоновича під якимсь дубом, з замруженими очима, як у великого ката, що вигрівається на сонці.

IV. МЮНХЕН

Півночі весни 1945 р. прийшла катастрофа. Несподівано, як грім з ясного неба, вдарила на нас вістка, що американці віддають більшовикам не тільки Саксонію, але й Турингію. Отже, треба було негайно виїжджати, але це не була така проста річ, бо навіть виїзд з Лийницьу американці обмежили 5-кілометровим кордоном.

Співробітники Інституту поділилися на окремі групи: одні пішли пішки, поклавши на віз найкращі майно; інші поїхали залізницею в напрямку на Bayreuth, Fürth (у цій групі, разом з проф. Кузнецю був і В. Петров). Я з жінкою попрямували до міста Булштедт, біля Ваймару, звідки вже разом з шваґром почали автову мандрівку по Німеччині.

Український Науковий Інститут уже ніколи не зібрався до купи. Його співробітники, правда, незабаром згуртувалися, але вже як професори Українського Вільного Університету, що тим часом прибув з Праги до Мюнхену й робив свої перші організаційні кроки. Мюнхен (частинно й Аугсбург) став за науковий осередок української еміграції. До Мюнхену, де мені доводилося читати лекції, або брати участь у тій чи іншій науковій конференції, що їх тоді відбувалося чимало, — я приїжджав з Штаде—Гамбурґу, місяця мого сталого перебування.

Віктор Платонович жив тоді на півночі Мюнхену, на так званій Файліц-вулиці (коли Файліцштрассе). З хазяйкама (знову хазяйки!) йому нарешті пощастило. Петров мав досить простору, вмебльовану кімнату. Хазяйки (мати і дочка) були люб'язні, привітливі й не скидалися на холодних акул, як лийницьька хазяйка. З свого боку Віктор Платонович щільно підтримував цю “при-

язнь" з своїми хазійками, часто роблячи їм гарні подарунки (каву, шоколад тощо).

Віктор Платонович досить рано злягав спати, а працювати починав десь коло 5-ої години ранку й пильно працював аж до 10-ої. А потім починався день з його звичайними турботами, лекціями, що їх він, між іншим, не любив. Петров узагалі був байдужий до своїх обов'язків, хоч і виконував їх точно; це був учений, дослідник, а не педагог У неділю, коли Віктор Платонович був вільніший, ми йшли разом на обід, потім їхали кудись до Зоо, або на якусь виставку "безпредметової графіки" тощо. Восени 1947 р. ми поїхали на два дні до Берхтесгадену. Там ми зробили гарну поїздку пароплавом по "Королівському озері". Стояла чудова вереснева погода. Було так тепло, що Віктор Платонович купався; міцна будова його тіла, висока мускулатура грудей при невеликім зрості, робили враження чогось бадьорого, природної міці...

По дорозі до озера Віктор Платонович побачив козу і страшенно нею захопився: "Коза сміється", — твердив він, повний захвату, й ми по черзі вибухали сміхом. Справді бо, проклятуша коза виглядала так, ніби вона всміхалася.

Шлях до Королівського озера був неблизький і ми дорогою в розмові порушували різні теми. Віктор Платонович, пам'ятаю, одверто признавався, що він зі страху перед більшовиками намагається по змозі не звертати на себе уваги. А тому він обмежив свої виступи в пресі, перестав дописувати в газетах і тільки від часу до часу дає статті в журнали. На моє зауваження, що стаття в журналі теж стає відомою більшовикам, В. П. відповів, що між статтею в журналі й газеті є різниця, та що до більшовиків треба керуватися засадою: "не дрочи собак..." Говорив він про це тихо, поважно і з якимсь боязким передчуттям великої небезпеки...

Я замислився над його словами, а коли з ним сталася катастрофа, то ця розмова по дорозі до Королівського озера в Берхтесгадені раз-у-раз виринала в моїй пам'яті...

А потім прийшли роки моїх хороб, чи хороби, коли я тільки випадково міг бачити Віктора Платоновича. До того ж, після валютної реформи довгий час було неможливо дістатися з півночі до Мюнхену. За цих обставин дійшла до мене сумна вістка про загиб В. Петрова. Я завжди був тієї думки, що його було замордовано, замучено й що його таки дістали до своїх рук майстри свого фаху, які вміють замітати сліди...

Чимраз частіше доводиться мені читати про В. Петрова (В. Домонтовича), як про нещадного скептика в душі Анатоля Франса, який репрезентує зрілу (перезрілу?) культуру Заходу високої вартості з скептицизмом, що має вже свою славу історію і традицію у Франції. Безперечно, дещо з цього скептицизму А. Франса знаходиться і в творах і в самім способі відчуження й думання В. Петрова. Але так само є в нього щось дитячо-радісне, наївне, щось, як це дехто називає, Сковородинське.

В. Петров був великий майстер будувати системи. Але метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його вства, мов якийсь чортик. Той чортик хотів гратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т. д., але в якийсь суверенний спосіб, без чийось заперечень (нелюбів до критики!). Високий сміливий дух і заразом дитяча до певної міри відача!...

В. П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого "я", щоби не побачили в

ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В. П. все робив, щоби його не брали "всерйоз"! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні недопустити публіку до свого інтимного "я"...

Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе. Проте в центрі його ества було якесь добре зерно. Він, що так любив сонце, хоч не любив про це говорити, сам був якийсь соняшний. Хто це відчував, мусів його не тільки шанувати як людину, але й любити, не зважаючи на всі його дитячі вибрики. Люди здебільшого й не знали про ті таємні проміння, що їх висилала особа Віктора Платоновича. Він приходив у гості, жартував, розмова оживлялась, присутні діставали добрий гумор. А потім, за годинку Віктор Платонович прощався. Все тоді сіріло, й люди знову були якісь сумні й похнюплені...

**

Нехай читач не подумав, що я спеціально підкреслюю Сквородинське в В. Петрові. Але я уявляю собі Віктора Платоновича таким, яким він залишився в моїй пам'яті, після наших численних зустрічей і розмов. Мені здається, що Віктор Платонович був повернутий до мене своєю соняшною, привітною стороною. Зрештою, його скептицизм мене мало цікавив. Мене могла привабити до себе тільки "людина". Віктор Платонович і був такою "людиною", до того ж людиною геніальною.

Не знаю, чи взагалі вдасться нам, сучасникам, розгадати цю небудевну людину. Можливо, що загадковий образ В. Петрова виясниться для нас тільки після довгих і вильних студій над джерелами, що стосуються його особи, зокрема, його листування й т. д. А до того часу, треба чекати...

Б. Крупницький

29 травня 1453 року

П'ять років тому, 29 травня 1453 р. Царгород, столиця Візантії, що її так відважно захищав останній цар Костянтин XI Палеолог, маючи просто смішну кількісво силу, дістався в руки турецького султана Магомета II, чий цікавий портрет залишив нам венецький маляр Жентіле Белліні. Хоч тодішній літописець Дука безперечно перебільшує, коли пише, що Магомет II мав у травні 1453 р. 400.000 в'їська, але пропорція сил у тих, що нападали, й у тих, що захищали, була надто різною...

Хоч ця подія для Європи несподіванкою не була — Царгород був уже тоді лише столиця без імперії, голова без тіла — але вражіння від неї було незвичайне. "Є це нещастя для цілої християнської спільноти" — писав цар Фрідріх II до папи Миколи V... Багато тогочасних письменників (греків, венеційців, москвинів, українців, турків тощо) подали для нащадків драматичні розповіді про упадок Царгороду 1453 р., про те, як турки грабували місто, грабували, як жорстокі дикуни, як вони вгадували манашок, як ламали священний посуд, як налили численні рукописи, що зберігалися по монастирях...

Вже віддана історичні досліді зруйнували легенду про Візантію, що ковала 1000 років, що займалася виключно богословськими суперечками, що цікавилася лише стайнями Царгороду, політичними, любовними та релігійними драмами, неметою та інтригами. В дійсності Візантія була найцивілізованіша держава в середньовічній Європі, держава войовнича й заразом освічена, що впродовж 1000 років захищала Західню Європу від Азії... Вона діставала, не раз

рани, що здавалися незагойними, але вона їх усе ж загоювала й продовжувала свою політичну та культурну місію. Спадкоємць римської величності та її великих амбіцій Візантія впродовж 1000 р-ків захищалаєя зі зброєю в руках проти "варварів" та "невірних", які шукали в неї багатств, бо кружляла тоді поголоска, що Візантія одна лише посідає дві третини цілого світського багатства. Царгород унаві 1453 р., як жертва турків. Але до того він мусив змагатися цілий час з слав'янами та з "латинянами". Що й казати, причина впаду Царгороду полягає також і в непередбачливості Західньої Європи, що зрозуміла свою помилку занадто пізно. Магомет II тільки скористав з безвільного акту хрестоносців, що 1204 р., проти виразного протесту папи Інокентія III, зруйнували Царгород, влаштували латинську імперію й посадили на трон базилевса Бодуена Фламандського.

Нова від 1261 р. Візантійська імперія Палеологів (ця династія дала кількох володарів, що своїм розумом, своєю статечністю та своїм патріотизмом були б великі державні діячі, якби вони царювали за іншої доби) була лише тільк могутньої монархії Комненів, тільк не тільки у військовій, але й у духовній діяльності. Чи деякі греки, коли останні цесарі ринилиєя на релігійну унію з Римом, не голосили, що вони воліють "турецьку чашку, ніж папську тїару"? Деєть тут лише згадати, як зуєтріли Ізілора в Царгороді, коли він відправляв у св. Софії урочисту службу на честь Унії. Так, драма, що 1453 р. захитала мешканців Царгороду, була не турецька небезпека, а небезпека Унії з Римом! Не турецька перемога здалася тодішнім візантійцям катастрофою, а Унія з Римом...

Але впадок Візантії, як держави, зовсім не значив упадку грецької культури. Недаремно в останніх за наших часів працях, присвячених ієсторії Візантії, є розділ "Візантія після Візантійської держави". Самі турки, напівдикуни й кочівники досі, захопивши мієто з стародавньої цивілізацією, не маючи самі жодних політичних традицій, пішли їх шукати у візантійській адміністрації, спадк ємничі римських традицій, що була найкращою адміністрацією античного світу. Порта цілий час послугоувалася, особливо в закордонній політиці, — інша річ, чи це було їй на користь — греками. Взагалі, Туреччина нік ли не думала про те, щоєи зруйнувати гелленізм, і зовсім слушно сучасний грецький ієсторик Панапірічоніуос твердить, що грецький нарід, що повстав 1821 р., мало чим відрізняєєя від того народу, що внаві 1453 р.

Щодо Заходу, він широко скористав з упадку Візантійської імперії. Візантійські вчені, вигнані з своєї країни, принесли до Італії свої дорогі цінні рукописи й почали навчати західніх гуманієстів грецької мови.

**

Не єснує на світі, очевидячки у вільному світі, жодного українського ортану, що не візначив, у той чи інший спосіб, на своїх сторінках упадку Царгороду. Кошинина бо Візантійська імперія була надто зв'язана з Україною. Насамперед, це від неї давни Україна-Русь дієстала християнську віру й, значить, цілу тодішню культуру.

Хоч Володимир був "західник" (був він германського походження), хоч і до нього були зв'язки в Києві із Західнім світом, але прийняв він християнську віру від першої тодішньої потуги, Візантії. Правда, він робив це виключно через політичні причини: своїм бо шлюбом з візантійською княжною Анною "варвар" Володимир увійшов у цесарську візантійську родину. Але, коли княжна Анна померла (коло 1011 р.), Володимир, як твердить Дитмар Мерзебургський, одруживєя з внучкою Оттона II й, таким чином, увійшов у Західню цесарську родину, у родину Саксонську. Сам Оттон II був син Оттона Великого, першого

голови святої Римської Імперії й святої Аделаїди, доньки Бургундського короля Рудольфа II.

Хоч грецький вищий клир у Києві не знав ані мови своїх вірних, ані їх звичаїв (з 21 Київського митрополита, що змінилися за дотатарських часів, тільки два чи три були призначені поза золею Царгороду; інших призначав царгородський патріарх, а 15 митрополитів були чисті греки), він намагався поширити в давній Україні-Русі протикатолицький настрій, однак під цим оглядом, греки на Україні успіху не мали, бо наші предки були байдужі до розходження поміж обома Церквами, за те в Москві грекам пізніше вдалося знайти сприятливий ґрунт.

Не треба забувати, що вселенські С. бори, що на них виробилися основи "Вірую", відбувалися якраз у Царгороді, Нікеї та Халкедонії. Зрештою, сотки святих Візантійської Церкви фігурують також у католицькому календарі, так що українці, православні й католики можуть шанувати тих самих святих, наприклад, св. Миклу, архієпископа Мир Ликійського або Івана Дамаскина...

З Візантії давня Україна дістала також літературну мову, архітектуру, музику, в одне слово цілу культуру. Отже, нема нічого дивного, що греки навіть по впадку Царгороду, в XVI-XVII вв., грали не абияку ролю на Україні. Згадаємо хоч би Александрійського патріарха Мелетія Цігу, царгородського --- Кирила Лукариса...

Коли, внаслідок упадку Царгороду, частина українського народу прийняла 1596 р. церковну унію з Римом і тим пішла на Захід, українську католицьку Церкву називали колись в Австрії, по 1772 році, шутливо "грекско-католицькою" а дехто й сьогодні називав її Церквою "візантійського" обряду, хоч цей обряд цілком слушно треба називати "руським", або, сучасною мовою, українським обрядом.

Потрібні спеціальні розшуки в ділянці взаємини давньої Візантії й України. Ті розшуки досі робилися виключно в "російському" дусі, що не могло не відбитися на їх наслідках. Потрібний, так би мовити, "український" підхід до цих питань. Невірно, що він дасть цікаві й несподівані наслідки. На превеликий жаль, досі так бувало, що україністи не були візантинознавці, а візантинознавці не були україністи... В річницю впадку Царгороду треба побажати, щоби врешті студії над давньою Україною й над давньою Візантією робилися тими самими особами. Від цього виграє лише наука.

Більше, як 40 років минуло від того ранку, коли я вперше побачив Царгород.

Коли вперше бачим Царгород, особливо після одномаїтного плавання Чорним морем, ти є просто захоплений. Праворуч, ліворуч, в Європі, чи в Азії, скрізь бачим вілли, палаци, мечети... Що ближче підходить корабель, то більше зростає похвалення. Ось Терапія, колишня літня резиденція французької амбасад, де бував частенько Григор Орлик. Починаючи від Румелі Гіссара, протекла звукується, вишвише стає ще більш разюче. Маленькі пароклади біжать з одного берега на другий. Незліченні каюки борозять море. Небо, вода, земля, все з'єдналося тут, щоби створити особливу гаму барв, з якимсь надзвичайним полешком...

Нарешті з'являється сам Царгород, що лежить між Галатом і Сералем, де падають тяжкі маси св. Софії й стрункі мінарети, мечети султана Ахмета...

Ви вїхали у Золотий Ріг, це мені, ками треба сходити з пароплаву...

Ох, як добре бути іноді landator temporis acti...

Ілько Боршак

Україніка в Штуттґарті

ДВА РУКОПИСИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ XVII-XVIII СТ.

У ШТУТТґАРТСЬКІЙ КРАЄВІЙ БІБЛІОТЕЦІ.

Що два рукописи до української історії зваходяться у штуттґартській краєвій бібліотеці, то про це вже давно відомо з праці колишнього її директора W. Heyd-а, «Die historischen Handschriften der Kgl. Oeffentlichen Bibliothek zu Stuttgart». (Штуттґарт 1889-1890, т. 1, стор. 202-203). На основі даної праці я ознайомився також з тими рукописами ще в 1937 р., коли мове химерна доля перекинула з Кеніґсберґу жити і працювати у Штуттґарті. Овочасно подати про них вістку нашим історикам мені ні тоді, ні під час війни не було вже змоги, що роблю я ще щойно тепер.

Перший рукопис зветься: «*Літописець краткій, принадлежащий къ исторіи украинской о владѣвшихъ въ ней прежнихъ Гетманахъ, въ которомъ припомнено многими грамотами, указами и инструкціями, принадлежавшими къ сей исторіи*». (Сигн. Cod. Hist. Fol. 443). Його картонова обгортка, папір і письмо з XVIII ст... На спинці обгортки, зверху, було написано *Літописець Краткій*. Усіх листів він має 114, з яких 3 чистих спереду, 9 іззаду, 1 заголовний 1-101 писаних, причім 1 писаний лист з таким заголовком: *Исторія о Украинѣ*».

Літописець починається словами: «Когда послѣ самодержавія великаго князя Владимира и междуособнаго сыновъ его убійства, такожъ послѣ великаго разоренія, Батьмемъ нанесеннаго, не скоро Гедиминъ великій князь литовскій, пришедши въ Кіевъ, побилъ надъ рѣкою Ерпенемъ князей рускихъ и прилучилъ къ своей землѣ квяженіе Кіевское»...

Не кажучи, як довго київське князівство перебувало під Литвою, літописець відразу переходить до історії гетьманів, що з них першим (?) був з 1506 р. «Прецлавъ Лянцискоронскій». Свій перелік усіх гетьманів він доводить аж до смерті гетьмана Данила Апостола († 17. I. 1734), а власне до призначення по ній так званої «малоросійской коллегіи». Все це охоплює 1-74а листів. Від листа 74б аж до 101 слідуєть додані до Літописця документи, яких щоправда не так дуже багато. Осъ вони, переказуючи їх по черзі:

1. Указ цариці Анни старшині генеральній і полковій, військовій та поспільству, дат. Петербург, 31. I. 1734. Про правління Україною-Гетьманщиною, «до предбудущаго о избраніи Гетмана», коллегією з шести осіб — трьох з «великоросовъ» і трьох з «малоросовъ». (Шей указ у перекладі на французьку мову див. L. V. Scherer (Annales de la Petite-Russie, Париж 1788, т. 2, стор. 376-379).

2. Інструкція цариці Анни для коллегії про правління Україною-Гетьманщиною, дат. Петербург, 31. I. 1734. Копія з ориґіналу. Ця інструкція складається з 8 пунктів. В останньому сказано, що коллегія має правити гетьманським урядом на основі указів і пунктів, уділених «умерщому Гетману Данилу Апостолу». Пор. I. Б. Шерер, вищеподаний твір, т. 2, стор. 380-384).

3. Царь Петро I до ніженського наказного полковника (Обидовського?), без дати, але десь так у жовтні 1708 р. В цьому листі Петро I повідомляє ніженського полковника про відступ від нього гетьмана Івана Мазепи і його перехід до шведського короля Карла XII, про розіслання указів «генеральній старшині і полковникамъ и сотникамъ» для вибору «новаго Гетмана по правиламъ и вольностямъ своимъ». «А вамъ желаемъ, дабы вы какъ наискорѣе для совѣтовъ прибыли сюда», тобто до постою Петра I.

4. «Выпись съ книгъ мѣскихъ стародубовскихъ права майдебурскаго», для генерального обозного Якова Лизогуба, дат. 20. IV. 1745. Випис наказу Я. Лизогуба, як ще генерального бунчужного, з дня 27. VIII., вписаного у книги стародубовського магістрату дня 1. IX. 1715 р., у справі військового степену під Стародубом, аби його ніхто із сусідів собі не присвоював. Для такого свого наказу Я. Лизогуб

мав «рейм'бтарській Ясне Вельможнаго Пана» наказ. Та випис видано йому, вже генеральному обозному, «при печаті магистратовой» та з підписами: «Магистрату Стародубовскаго воить Антонъ Комено, бурмистръ Федор Куниевичъ, бурмистръ Матвей Парфеновъ, райца Данило Ивановъ, райца Андрей Ширай, лавникъ Никита Худина, магистратській старшина писарь Сава Терлецкій».

5. Указ цариці Анни князеві Олексієві Шаховському (першому членові так званої «малоросійської колегії»), дат. Петергоф, 8. VIII. 1734. Копія з оригіналу. Про запровадження московського війська в Україн-Гетьманщині, про переклад «малоросійскаго права» або маглебурзьких і саксонських статей на московську мову, про перепис населення в Україні-Гетьманщині, про кількість значкових товарищів у полках і т. д.

6. Указ цариці Єлисавети генерал-лейтенантові Бутурлінові, дат. Петербург, 25. XI. 1741. Копія з оригіналу. Про від'їзд Бутурліна з Москви до Глухова на місце Неплюєва.

7. Указ царя Петра I Гетьманові Іванові Скоропадському і всьому Військовій Запорозькому, дат. 17. XI. 1720. З підписом лише канцлера графа Головіна. У Глухові отримано той наказ 16. XII. т. р. Зміст: Петро I наказує гетьманові, що, коли йому під час хвороби не можливо вихідні універсали й листи ні читати й ні підписувати, то за нього, по їх вислуханні ним, має підписувати лише генеральний писар Семен Савич. Для писаря гетьман має зробити окрему канцелярію, де б він сидів з надійними й записженими канцеляристами. Всі вихідні універсали, листи, декрети й т. д. має генеральний писар занотовувати в «записній книзі». Бо як з допиту канцлераста Григорія Михайлова виявилось, то він підписував іменем гетьмана — «выше именованный Гетманъ» — канцелярські папери про світські справи, в той час, як генеральний писар підписував гетьманські універсали й листи лише про справи військові. Щоправда, згаданий канцелярист Григорій Михайлов казав, що як генеральний писар, так і він підписували ті папери при гетьманові. Та такий підпис на них «оть другихъ» може спричинитися до неприємності й небезпеки, а найпаче тоді, коли вони підписуються такими людьми, «какъ тотъ канцеляристъ Григорій, человекъ подозрительной, ибо онъ самъ про себя сказалъ, что в самую измѣну (в 1708 р., Д. О.) былъ при Орликѣ и писалъ въ Мазепинной канцелярїи нѣкоторые универсали и письма, противные интересовъ царскихъ, як от, наприклад, «в Ровні». Знову таки в селі Дехтярівці він, з наказу Орлика, «Леонтію Галѣцкому присягу писалъ», аби він був вірним гетьманові Іванові Мазепі. У своєму допиті Григорій Михайлов також сказав, що він у місяці лютому 1719 р. в гетьманській палаці у Глухові говорив Семенові Соболевському, «что онъ, Соболевскій, подасть доношенїя на людей» (московській владі) й що він, Михайлов, подасть про це до відома гетьманові. Та коли Соболевський допосив на Григорія Михайлова, «что онъ былъ при Орликѣ», то він «скажетъ на него правду» й за це «ведѣно сослать его, Григорія, в ссылку в Казакъ и употребить его губернатору тамошнему в какую службу по своему расмотренію». Знов із допиту Василя Дорошенка виявилось, що гетьманські універсали й листи печатають канцеляристи військовою печаткою також у неприсутності генерального писаря, чого не слід робити. Бо як цей Василь Дорошенко сказав, то він одного разу, печатаючи універсали й листи, прибив печатку на простому папері й дав його «одному Заднѣпрскому жителю», а знов іншого разу він відбив військову печатку на восковій й дав її Якову Чеховському, через що його гетьман з посади звільнив і покарав, як ще малолітнього, в хаті його тата. Щоб такого неладу в канцелярії більше не творилося, вихідні гетьманські універсали й листи мають печатати канцеляристи військовою печаткою лише у присутності генерального писаря.

8. Генеральна військова канцелярія до полкового правління у Стародубі, дат. Глухів, 10. II. 1749. Повідомлення про указ цариці Єлисавети, в передачі правительственного сенату з дня 4. II. т. р., про облягшення Україн-Гетьманщини: на три роки від постачання московського війська, від індуктивного-ввізного збору, який зужити «на пропитаніє бедныхъ», про звільнення українських мешканців «отъ содержанїя конскихъ заводовъ», про дозвіл на два роки гнати горілку козакам, духовенству, шляхетству, старшині, міщанам і «всполнитою народу», від наряду підвід, робіт і т. д.. Цей указ порішила генеральна військова канцелярія розіслати «во все малоросійскіе полки и полковникамъ», а де їх нема, то полковним старшинам і магистратам до загального відома і проголошення «при всеародномъ собранїи въ церквѣ» та з того приводу відправити там молебень за здоровля і многоліття царикі. Притім, як духовенство й подкова старшинок, так і інші військові і світські стани мають екласти подяки на ім'я царикі і прислати їх до «генеральной войсковой канцелярїи для надіслання до правительственного сенату».

Про це все «старшини войскової Стародубовски, нині правленіе полковое», свідать и чинить». «А в подлежащіє мѣста указы посланы, и копія съ указа правительствующаго сената при семь къ вамъ приложена». (Див. нижче ч. 9). «На подлинномъ подписано:

Алексей Извольскій
Иванъ Челищевъ

Федоръ Лисенко
Михайло Скоропадскій
Петръ Васильевичъ.

За генерального войскового писаря обозный полковий Полтавскій Андрей Руновскій. По листамъ справилъ войсковий канцеляристъ Сергій Дергунъ (Дергунъ).

9. Правительственный сенат до генеральной войскової канцелярії у Глухові, дат. 4. II. 1749. Передача указу царниці Єлисавети про облегшення України-Гетьманщини від тягарів, про що генеральна військова канцелярія має там скрізь подати до відома. «А в военную коллегію и куда надлежало указы о томъ изъ сената посланы». Оригінал підписали: «Оберсекретарь Павелъ Северингъ, секретарь Михайло Новоторцовъ, регистраторъ Иванъ Околичниковъ. — По листамъ копію скрепляя: за генерального войскового писаря обозный полковий Полтавскій Андрей Руновскій съ подлиннымъ свидѣтельствовалъ: войсковий канцеляристъ Сергій Дергунъ».

10. Стародубівське полкове правління до царниці Єлисавети, копія без дати й підпису. Оригінал надіслано царниці через генеральну війскову канцелярію. Зміст: Переказ указу царниці про облегшення України-Гетьманщини від тягарів і вилежата подяка їй за те. Той її указ стародубівська полкова канцелярія дістала з листом від генеральної війскової канцелярії 17. II, а на другий день, 18. II, в «полковомъ городѣ Стародубѣ, въ Соборной Рождества Христова церкви» проголосений. Тоді ж за здоровля і мистецтва царниці, відправлено також молебень. Її указ стародубівська полкова канцелярія розіслала «во всѣ полку Стародубовскаго сотні и куда надлежало».

11. Указ царниці Єлисавети правительственному сенатові, дат. 20. X. 1746. Генеральному обозному Якову Лизогубу, що прибув до двору царниці «съ прочими чиновными козаками и служителями», видавати із «статей канторы» не по 10 рублів, як це мали післанці від гетьмана в 1727 р., але по 100 рублів, бо «онѣ пріѣхали ко двору нашего съ поздравленіемъ благополучію совершившагося брака нашего вселюбезнейшаго племянника». До того ж дати приїжджим також вільне мешкання, бо вони суть «отъ всего малороссійскаго края знатными депутаты».

Оце і всі документи, додані в копіях до «Літописця краткаго». Всі вони, як бачимо, походять у більшості із стародубівської полкової канцелярії. Що окрім цих документів були відомі авторів літописця й ним використані для свого твору ще інші документи, це цілком зрозуміло. Так ж ясно, що він, побіч тих документів, мав під руками джеріюш-шоденник гетьманської генеральної канцелярії та був її самовидцем полії ще за гетьманування Івана Скоропадського, Данила Апостола й по них. Для міцвердження цього свого погляду наводжу тут з «Літописця» деякі уривкові місця.

«Дмитрій Горленко, бывшій полковникъ Прилуцкій, да зять его Бутовичъ, да писарь Орликовъ Иванъ Максимовичъ и Михайло Лемиковскій да Антонович канцеляристъ въ лѣто 1714, отъ пословъ государевыхъ Петра Андреевича Толстаго и Петра Павловича Шаферова — у турка в неволь бившихъ — обездежены писемно милостію монаршею и животомъ, прибыли (з Бендер. — Д. О.) волюю въ Кіевъ и, бывши въ Глуховѣ у Скоропадскаго Гетмана с повинною в томъ, что они слѣдовали за измѣнникомъ Мазеюю, побраны на житье въ Москву свободное, гдѣ и поденныя денги имъ изъ казны государевой на прокормъ даваны». Дмитро Горленко відлучений «изъ Москвы во отечество свое къ женѣ до Прилуцкѣ» щойно в 1730 р.

Або: Гетьман Иван Скоропадскій, повернувшись з Москви до Глухова в Петрівку, умер 3. VII. й похований 5. VII. 1722 р. «въ Гемальевскомъ дѣвичьемъ монастырѣ», збудованім «каменномъ його дружиною Настею. По його смерті «указомъ изъ сената повелѣно Павлу Полуботку съ старшиною генеральною правити въ мѣсто Гетмана».

20. VII. 1722 р. прибув до Глухова «бригадиръ Степанъ Вельяминовъ и, учинивъ коллегію, началъ денежныя и хлѣбныя зборы збирать въ Малой Россіи отъ всѣхъ изъ всего». На просьбу чернігівського полковника Павла Полуботка, що

правив «съ старшиною генеральною за Гетмана», сенат ті збори, «по силѣ пунктовъ Хмельницкаго», скасував, але по повороті царя «съ дербенскаго походу» були вони наново відновлені.

В місяці червні 1723 р. поїхали з наказу царя до Петербургу «полковникъ Черниговскій Павелъ Полуботокъ и с нимъ судѣа Иванъ Чарнишъ, да писарь Семень Савичъ войсковые генеральные» просити царя про «волюности козацкіе... а паче о избраній вольными голосами Гетмана». В зимі т. р. «полковникъ Черниговскій Полуботокъ с товарищи» прогнівали в Петербурзі царя «дерзновенными задросами» й «за то взяты тамъ подарість, а въ Малой Россіи дома ихъ... и пожитки запечатаны». Це сталося з домами и пожитками «асаула генеральнаго Василя Жураковскаго да бунчужнаго Якова Лизогуба», яких «взято тудажъ въ Петербургъ». Після нихъ були «правителями» в Україні-Гетьманщині, призначені Олександромъ Румянцевимъ, такі особи: «Иванъ Лебедєць — бывшій полковникъ Полтавскій, да Иванъ Мануйловичъ — сотникъ Глуховскій, да Федоръ Юдребичъ Гречанинъ. И тогдажъ нѣкоторыхъ изъ старшинъ полковныхъ и сотниковъ побраны подарєсть до Глухова, гдѣ сидѣли годъ слишкомъ».

Тогожъ 1724 году Павелъ Полуботокъ полковникъ въ крѣпости Санктъ-Петербургской умеръ, а послѣ же Карничъ — наказный полковникъ Переяславскій, а потомъ Дмитрій Володковскій — реентъ войсковой генеральной канцеляріи — померли тамъ же въ Санктъ-Петербургѣ. [З приводу їхъ смерті Я. Енгель каже (Geschichte der Ukraine und der Cosaken, Галле 1796, стор. 336): вони померли «als Märtyrer für ihr Volk»].

Зараз після смерті царя Петра I (28 I. 1725) «арестанты петербургскіе — Даниль Апостолъ, полковникъ Миргородскій (срештований в 1724 р. «послѣ Коломацкаго походу»), Иванъ Чарнишъ — судѣа, Семень Савичъ — писарь, Василій Жураковскій — асаул, и Яковъ Лизогубъ — бунчужный генеральные с товарищи отпущены на волю, но Семен Савичъ послѣ того вскорѣ и умеръ тамъ же въ Петербургѣ».

Дня 1. X. 1727 р. зібрані у Глухові полковники старшини, бунчукові і «чернь» — «въ собраніи были и архіереи Кіевскій, Черниговскій съ прочимъ духовенствомъ» — вибрали, у присутності царського министра Дѣдора Наумова, «волиными голосами Даниля Павловича Апостола, полковника Миргородскаго, въ Гетьмань». В 1728 р. нововибраний гетьман Данило Апостолъ був на коронацій царя Петра II в Москві, «гдѣ даны ему на его прошеніе рѣшительные статьи и грамота на Гетманство». Він повернувся з Москви назад до Глухова 1. X. т. р.

В 1729 р. призначені гетьманові царським указомъ у склад генеральної старшини з кандидатів: «козовый Яковъ Лизогубъ — бывшій бунчужный генеральный, судѣа 1. Андрей Каллиба — бывшій полковникъ Корсукскій, 2. Михайло Забѣло — бывшій сотникъ Борзенскій, писарь Михайло Турковскій — бывшій господарь Гадяцкій, асаул 1. Иванъ Мануйловичъ — сотникъ бывшій Глуховскій, 2. Федоръ Лисенко — бывшій Березинскій, сотники хоружкій Якимъ Горленко, бунчужный Иванъ Владиславъ, сынъ Бороздка — оба изъ бунчуковыхъ товарищей. И даны имъ на ранти ихъ маѣтности по 400 и по 300 и по 200 дворовъ, сверхъ дарныхъ ихъ собственныхъ деревень, также и Карповичу, полскарбію генеральному, 300 дворовъ».

Въ томъ же 1729 году по вышепомянутымъ рѣшительнымъ 1728 году пунктамъ для перевода на рускій языкъ правъ малороссійскихъ и для оводу изъ тѣхъ правъ въ одно опредѣлены духовнаго и мирскаго чина къ тому угодные старшии, въ числѣ сперва были архимандриты и игумены и соборные печерскіе старшии и знатныи изъ старшинъ мирскіе лица «немалымъ числомъ, а послѣ въ послѣдующихъ годахъ остались самые только въ томъ дѣйствительные изъ мирскихъ чиновъ и нѣкоторые протопопы, всѣхъ человекъ съ пятицатью».

Дня 28. IV. 1733 р. гетьман Данило Апостолъ захорував «ѣта парализь». Він умеръ 17. I. 1734 р. Його тіло перевезено з Глухова до Сорочинцевъ і тамъ поховане у збудованій нимъ кам'яній церкви 5. II. «Архієпископомъ Кіевскимъ Рафаиломъ Заборонскимъ съ церемонією презирадіною». Тоді, в місяці січні т. р., були приїздомъ до Глухова друковані грамоти царші Аянті ізъ забезпеченнямъ, що в Україні-Гетьманщині буде гетьман «во всемъ по пунктамъ Гетмана Богдана Хмельницкаго», а до його вибору має правити тамъ нарада колегія з шести осіб: «двоихъ великороссійскихъ, а трьохъ малороссійскихъ», з княземъ Олексіємъ Шаховськимъ і генеральнимъ обознимъ Яковомъ Лизогубомъ на чолі.

Д. Оляничин

(Кінець буде).

З моїх спогадів про М. Грушевського

(Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського)

На початку березня 1930 р. мій чоловік, хворий на тяжку форму «Паркінсонової хвороби», за порадою лікарів ліг у клініку для нервових хвороб, колишню приватну лікарню проф. Лапинського, що називалася тоді «Четверта санаторія». Найближчим його сусідом по ліжку був арсенальський робітник, партійний діяч (здається, голова партійного осередку Арсеналу), чие прізвище я забула. Мабуть Міщенко, принаймні так буду називати його далі.

Людина мало освічена, років вже 50, Міщенко був старий підпільний робітник. Він охоче розмовляв з сусідами, зокрема з моїм чоловіком і мною, оповідав про участь Арсеналу в подіях 1905 року, про офіцерів, що тоді служили, про свого головного начальника генерала Мишина, про безпосереднього свого начальника гвардії капітана П. Т. Матюшенка*) тощо. Цей П. Т. Матюшенко, видатний фізик, відіграв видатну роль в революційному русі 1905 року. За участь у повстанні 1905 р. його звільнили зі служби, заарештували, але під час війни 1914 р. знову прийняли на військову службу — П. Т. Матюшенка дістав тоді рангу генерала, а за Тимчасового Уряду був призначений на начальника Арсеналу. За радянської влади його заарештували і заслали кудись на північ, де потім, разом з іншими засланнями, розстріляли. Міщенко з великою пошаною згадував про Матюшенка і не вірив в його розстріл. Те, що Матюшенко був другом мого чоловіка і моїм, викликало в Міщенка довір'я до нас.

Був то 1930 рік. Уся Україна була охоплена панікою: сотні людей були заарештовані, серед них — професори, вчителі, студенти, свідомі українська інтелігенція. Москва задумала нещадний погром усього українського, і приводом до цього їй мав правити старанно підготований процес «Спілки Визволення України».

Що ближче було до процесу, то більше газети «обробляли» громадську думку, друкуючи різні «відповідні» матеріали. Не дивно, що й у палаті розмови переважно оберталися навколо цього процесу. І от одного разу Міщенко розповів про такий факт. Багато газет намагалися злобути інтерв'ю М. С. Грушевського щодо «Спілки Визволення України», цікавлячись його особистим ставленням до самої справи і до тих осіб, що брали участь у СВУ. Та все було марно: старий професор і політичний діяч від цього інтерв'ю вперто ухилився. Нарешті, на партійних зборах було доручено Міщенкові зробити спробу й вирвати в Грушевського певні думки й твердження.

Ввечері, кілька арсенальських робітників подзвонили до мешкання М. С. Грушевського, на Паньківській вулиці, у флігелі того величезного будинку, що його були спалили більшовики в січні 1918 р. На запитання служниці хто вони й чого їм треба, вони відповіли, що просять «товариша академіка Грушевського» прийняти їх, робітників Арсеналу: вони бо хочуть порадитися з ним у деяких важливих питаннях. За хвилину служниця запросила їх до кабінету вченого. Ця кімната справила на робітників велике враження: вона була така мала, що в ній вміщався тільки письмовий стіл, стілець, і ліжко, на якому купами лежали книжки й рукописи. Робітників прийшло

*) Батько відомого українського лікаря й громадського діяча Б. П. Матюшенка (1883-1944).

чоловік 8 і вони ледве розмістилися в цій невеличкій кімнаті. Але, додав Міщенко, це було зручно, серед нас був дуже досконалий стенограф, що мав непомітно записати всю розмову: він став позаду всіх, коло стіни, так що його не міг бачити Грушевський. Господар заходився звільняти ліжко від паперів, але гості перековали його, щоб він, як завжди, сів біля столу, а вони залишаються стояти.

Почали розмову про міць Радянського Союзу, про останні політичні події, й перейшли на СВУ. Розмовляли близько години, але нічого не могли занотувати такого, що свідчило б про найменшу нельояльність Грушевського. Раптом Грушевський, якимось посміхнувшись, звертається через наші голови: «А ви, товаришу стенографі, вам же там незручно — проходите вперед, до столу»... Розмова обірвалася. Робітники почували себе ніяково, наче їх, як хлопчаків, спіймали на гарячому вчинку. Вони квапливо подякували господареві й покинули його хату. «Так, — закінчив Міщенко своє оповідання, — ми нічого від нього й не злобули. Ну й хитрий же цей Грушевський!».

Незабаром у Харкові розпочався процес СВУ. Офіційно М. С. Грушевський не був притягнений до цього процесу, але його історичні Установи втратили багато співробітників. Та от минув рік, і сам Грушевський опинився в Москві, в «почесному засланні»: він залишався дійсним членом Академії Наук — Всесоюзнаї і Української, — діставав платню, мав можливість їздити до Кисловодську на лікування, але Києва живим він вже не побачив.

М. С. Грушевський виїхав до Москви разом з родиною; дружиною Марією Сильвестрівною та єдиною донькою, Катрею, авторкою знаменитої студії про Думи (1927). Вже через кілька днів по приїзді до Москви, НКВД вивезло тяжко застудженого М. С. Грушевського на допит до Харькова. Про що там йшла справа, я ніколи не дізналася, але від його родини чула, що коли він, за кілька днів повернувся до Москви — його не можна було пізнати: він мав вигляд на 20 років старіший.

Зовнішню умови життя в Москві були пристойні; родина жила на «Дівичому Полі» в помешканні на дві кімнати, яке Українська Академія свого часу придбала спеціально для наукових робітників, що діставали відрадження до Москви. М. С. Грушевський не був обмежений ані у своїй праці, ані у відвідуванні бібліотек тощо. Майже щодня відвідував його давній товариш доби студентства у Києві, академік Д. М. Петрушевський, що часто й докладно писав нам про нього. Але в тих рідких випадках, коли до Москви їздили співробітники УВАН, — вони не наважувалися завітати на «Дівич'є Поле»...

Хоч М. С. Грушевський з Києва виїхав, проте платню, належну академікові, він діставав увесь час. Між іншим, після «реформ», запроваджених в Академії Наук 1929 р., «пасивних» академіків, позбавлених можливості активно працювати в Академії, було кілька*).

Не пригадую сьогодні точно року, коли стався такий епізод. Платню для М. С. Грушевського завжди одержувала його сестра Г. С. Шамрай і переслала йому. Одного разу, коли вона прийшла по гроші, скарбник якимсь ніяково заявив їй, що партійний «диктатор» Академії, який завідував господарською частиною (здається, Адамович) викреслив з виплатного списку чотирьох академіків, в тому числі й М. С. Грушевського. Пані Шам-

*) Див. мою статтю «М. П. Василенко і ВУАН» («Україна» ч. 5, стор. 343).

рай звернулася тоді до президента О. О. Богомольця. Страшенно обурений самоправством «диктатора», він викликав його і в присутності пані Шамрай рішуче наказав: негайно внести в реєстри платні всіх скреслених академіків, загрожуючи, що в противному разі він поставить на вибір перед Наросвітою: або він, президент, або цей «диктатор». Престиж О. О. Богомольця був такий великий, що негайно «опальні» академіки були поновлені в праві на платню, і більше це питання вже не ставилося. Таким чином, М. С. Грушевський до смерті залишався дійсним членом двох Академій — Всесоюзної і Української...

Життя М. С. Грушевського в Москві було безперервними моральними тортурами. На Україні йшла руйнація всього того, що він зробив в Академії Наук. На прилюдних мітингах у залі Педагогічного Музею, де колись збиралася Центральна Рада, доводили шкідливість концепцій Грушевського, ненауковість його поглядів, і дехто з його учнів зрікалися своїх помилок, що зрештою не рятувало їх від арештів і заслань. Незабаром майже всі співробітники М. С. Грушевського були заслані. Готові до виходу в світ томи «За 100 літ», «Україна», «Полудіева Україна» були знищені, як і сотні рукописів.

Помер М. С. Грушевський 1934 р. в санаторії Кисловодську. Вістку про його смерть ми одержали в Києві якраз на другий день після смерті нашого друга М. М. Требінської. Я пішла до квітникарства замовити квіти на труну М. М. Требінської і там зустрічаю члена партії, завгоспа Академії Наук. Він кидається мені на зустріч і схвильовано каже: «Яка страшна втрата для науки, для Академії, смерть Михайла Сергійовича!»...

Усі квіти того дня закупила Академія Наук. Я йду замовити труну: в трунарні всі схвильовані. Замовлено труну, що в неї мають перекласти тіло Грушевського: її оббивають рожевим шовком, і вкривають його білим. Труну для М. М. Требінської я дістала, але похоронної коліснички з кіньми не можна було замовити, бо всі наявні запряги (в Києві 1934 р. коней було мало) були замовлені для Академії — під труну й вінки.

Увечері, в залі Академії Наук, на розкішних килимах, серед величних пальм, стояла труна М. С. Грушевського. Наукові робітники по черзі стояли на почесній варті, нелорущі, як статуї. З хорів лунав марш Шопена у виконанні найкращого оркестру. В напівтемній залі, як потік, тихо, в такт музики, роблячи велике коло біля труни, йшли чергою люди... Їшли без перерви. Здається цілий Київ пройшов тоді через залю. Одні, зовсім самітні, сиділи осиротілі вдова М. С. Грушевська, донька, брат з дружиною. До них не підходили...

На другий день відбувся похорон. З будинку Академії, на розі Фундуклеївської та В. Володимирської до Байкового кладовища, вздовж улиць стояли кінні міліціонери, тисячний натовп ішов за труною. Грали оркестри. По дорозі виходили учні шкіл... Над могилою гриміли промови. Їх основний мотив: Грушевський помилявся, але він покаявся, він — наш.

Промови закінчилися. По дорозі додому мене зупинила молода комуністка, секретарка однієї з комісій Академії Наук. Вона не була на похороні і мала вигляд схвильованої й збештеженої. Очевидячки, її сумніння не могло знайти ключа до подій. «Скажіть, — звернулася вона до мене, — як розуміти те, що сталося? Вчора — забороняли читати праці Грушевського, його оголошували ворогом народу, а сьогодні пишна церемонія, промови?». Що я могла відповісти цій молоденькій дівчині, яка щиро вірила в усе, що прорікала «непомилна» комуністична партія устами своїх партійних бонз.

«Діалектика», — відповіла я коротко і поспішила припинити небезпечну розмову.

Слушність моєї відповіді незабаром підтвердилася. Коли партійний директор одною з інститутів Академії Наук умістив у черговій книжці праць інституту промову Міністра Народньої Освіти В. Затонського над могилєю Грушевського, з запевненням, що він «наш» (це саму промову після похорожу були видрукували всі газети), книжку було сконфісковано, а директор заплатив за «відсутність чуйности» — партійним квитком.

Н. Д.

Історична справа

Енциклопедія Українознавства

Свого часу («Україна», ч. 3, 1950, стор. 220-221) ми писали вже про перші чотири зошити ЕУ. Тепер, коли видання її скінчено (15 зошитів), треба розглянути цілий цей твір, що в його створенні брала участь майже вся вільна українська наука.

П'ятий зошит, присвячений українській мові, починається статтею про історію вивчення мови й сучасний стан дослідів, що її подано за незабутнім В. Сімовичем. Зовсім слушно померлий мовознавець твердить, що шкільні підручники кінця XVI й середини XVII віку української мови торкалися лише посередньо. Лише в реченні «Усі ці праці, складені на зразок шкільних латинських і грецьких підручників...» (321) треба «грецьких» поставити на першому місці, бо хронологічно вони попередили латинські підручники. В статті не зазначено, що головна наукова вага рукописної граматики Ужесича («Україна», ч. 2, 1949, стор. 66) з 1643 р. полягає саме в тому, що вона є спроба — й перша спроба — полати граматику «Руської» мови (яку автор уважав помилково за церковнослов'янську мову) за зразком латинських граматики. Не знайшли ми також точної вказівки, де саме з'явилася друком перша українська граматика Ол. Павловського 1818 р. (Грамматика Малоросійського нарфція... СПб, 13 + 114 стор. 8").

Говорячи про «скасування заборони українського слова в Росії 1905 р.» (323), треба було обов'язково підкреслити «фактичне», скасування, бо жодного зак. подальшого акту в цій справі не існувало. Чи можна М. Драй-Хмару вважати за лінгвіста? (323). Статейка Я. Рузницького про наголос (331) занадто коротка. Та за головну вагу зошита про мову ми вважаємо те, що цей розділ писали численні автори, що з них, деякі, як наприклад, В. Чаплецько (353-354) і Ю. Шерех (354-356) заступають відмінні погляди на історію української літературної мови.

Відділ «Історія», що починається в н'ятому зошиті «Археологією» й тягнеться аж у 7-му і 8-му зошитах (369-600), не зовсім задовольняє науковця, бо все ж ЕУ є наукова праця. Насамперед, чому відділено від історії «Церква», або «Право», «Преса», «Військо», «Наука», «Освіта», тощо. На наш погляд, краще було б полати про ті речі у відповідних відділах історії. Бо так, як полато ці відділи в ЕУ, в читача десь чи залишиться суцільне враження від «історії» України. Потім, і це може найважливіше, в «історії» України ЕУ, де ми не зауважили багато фактичних помилок, — кудьгає сама метода. Є це,

гозовно, оповідальна історія, де нема появиєнь подій (крім Козаччини) і де соціальні менти майже зовсім відсутні. Назагал залишається вражіння, що справжньої редакції відділу "історії" не було: кожний автор писав, як йому подобалося, і потім усі ці писання технічно об'єднано.

Статейки деякі такі малі розміром, особливо в ділянці "археології", що з них ледве чи дізнаємося про те, що має такі гучні заголовки, як: "Римська доба" (388-390), або "Надчорноморські краї" (390). Як властиво розуміти таке твердження авторів цього розділу Д. Дорошенка та О. Оглоблина, що "Державинський принцип... визначив дух, зміст і періодизацію цього історичного нарису?" (396). Цей же принцип зовсім не є цілковито здійснений у відповідному зоміті ЕУ. Ми поставили б на перше місце С. Томашівського, а на друге В. Липинського, а не так, як це роблять автори (403), бо, з наукового боку, історичні праці С. Томашівського вищі за праці В. Липинського. Останній бо, що його праці автори називають "блискучим початком нової історіографічної доби" (403) написав справді блискучий твір, але публіцистичний, а не науковий ("Листи до братів-хліборобів"). Окремий розділ "Загальна література" (405) В. Круницького є тут зайвий. Його краще було б умістити в попередній розділ "Історіографія".

В розділі "Слов'янська епоха" (408) треба було б поряд з теоріями Грушевського, Нідерле, Томашівського про прабатьківщину слов'ян згадати також і про інші теорії (Шахматова, Розвадовського, Фасмера, Лера-Славинського...), бо це питання є далеке ще від вирішення.

Одна з кардинальних проблем української історії, а саме проблеми про зформування української, російської та білоруської націй зовсім не є розроблена в ЕУ.

У цьому розділі, як і в наступному "Княжа доба" (Н. Полонська-Василенко), не видно кінцевого критичного підходу до літопису (початкового, київського, галицько-волинського), а це ж річ тепер добре знана, що літопис не є першорядне історичне джерело, ба радше літературна пропагандивна публікація, над якою стільки попрацювало цензур. Скептично ми ставимося й до скандинавських саг, як до історичного джерела (411). До слова, хто саме проклав шлях "з варяг в греки" (411)? Автор, О. Оглоблин, видно, свідомо уникає норманського питання, як раніше уникав проблеми формування "російської нації", бо дійсно обидва ці питання в деякій мірі є зв'язані. Проте ЕУ мусить мати якусь свою думку про ці проблеми...

Твердження, що "будь-що-будь, десь у середині IX ст. Київ підпадає під владу варягів" (412) є надто глухе й загальне; трохи наївно виглядає хронологія князів київської доби; аджеж хронологія літопису є одне з його найслабших місць. Також трохи наївно 1950 р. подавати про походи князів на південь, чи на схід, як звичайний переказ літопису: аджеж мусів бути якийсь зміст цих походів. Який був узагалі зміст зовнішньої політики князів київської доби? Без відповіді на це питання історія тратить те, що є в ній найістотніше, а саме — пояснення подій...

Чому саме коло Києва створилася велика держава? Чому саме Володимир "завоював Полоцьк" (414)? Звідки врешті взявся цей Полоцьк, що його боротьба з Києвом є тема теперішніх історичних студій? Говорячи про "червенські городи", про в'ятичів і радимичів, варт було б докладніше спитатися на цьому, бо де ж уперше в історії України майбутні поляки й росіяни з'являються, як супротивники майбутніх українців. Сварки й війни князів, як і боротьба Києва та Чернігова мала певно за глибоку причину різні, зовнішні й внутрішні орієнтації тих осередків, але про це годі щось шукати в розділі "Княжа доба" ЕУ. Чи дійсно за Ярослава "Київська держава остаточно сформувалася як слов'янська?" (418). Геть де Савейр, що приїхав до Києва шу-

кати Анни Ярославни для Анрі I, не писав нічого про давню Україну, але те, що п. Полонська-Василенко подає, як писання того француза (418), вклав просто в його уста Левеск аж у кінці ХІІІ в. — Чи тільки “амбітність” (423) деяких чернігівських князів була за причину боротьби Чернігова з Києвом?

Характеристика Володимира Мономаха нагадує якусь галіографію. Нічого ми не знайшли в цьому розділі про складну церковно-релігійну політику князів, про політику Києво-Печерської Лаври. Взагалі характеристики князів є вельми шаблонні. Читаючи їх, маєш враження, що вони мали за своє завдання лише поширювати територію, одружувати дочок та провадити міжусобні війни...

Чому “віче” в Києві “не стало політичною установою, як то було в Новгороді?” (421). Чому київський “великокняжий титул” (422) перетворювався на фікцію?... Є історичним анахронізмом твердити, що боротьба Юрія Долгорукого з Ізяславом була “першим зударом між Україною і майбутньою Москвою” (422). Варт було б подати імена тих “українських князів”, що разом з Андрієм Боголюбським зруйнували 1169 р. Київ (422).

Кажучи про колонізацію “Пониззя” (424), що її вчинили галицькі князі, варт було б точніше окреслити, де саме було це Пониззя. Автор не відрізняє чітко теперішньої України від теперішньої Московщини, коли твердить про татарське поневолення (425). Чому саме з’явилися “татарські люди”? Досі автор нічого ще говорив про соціальні конфлікти в стародавній Русі, так що ці “татарські люди” якось викакують, мов *deus ex machina* (427). Чи дійсно Казимир Великий забрав “корунаційні регалії” галицьких князів? (428). Чи не є це польська легенда, що її поширив Длугош?

Бібліографія, що закінчує відділ “Князя доба”, назагал, добра, хоч бажано було б бачити її критичною. До речі, ми не знаємо французької книжки *Nimet Akdes Kurat. Histoire des Petchenegues*, Париж, (1947), проте ми знаємо таку турецьку книжку.

Відділ “Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби” (слухний заголовок!), що за його автора є теж Н. Полонська-Василенко, починається згадкою про “Чорну Русь” (431), але нема пояснення цього терміну. Чи багато читачів БУ знає про зміст цієї назви? Чому саме за столицю Гедиминової держави стало Вильно? (431). На це також нема відповіді. Вираз “Руська мова стала державною мовою” у Лівні (432) є надто глухий. Треба було б уточнити, про яку “руську мову” мовиться.

Говорячи про Грюнвальд (432), варт було б указати, що “руські” землі брали участь у тій вікопомній баталії. Питання про Луцький з’їзд 1429 р. (432) надто є спрошене. “Звичайною провінцією Великого Князівства Литовського” (433) Київське Князівство віками не стало. Чи змова Глинського була лише повстанням “українських княжат”? (433) Думаємо, що вираз “українська шляхта” за часів Жигмонта II Августа (434) у Східній Україні чи в Галичині за Казимира III (436) не відповідає юридичній дійсності. “Шляхти” бо в польському розумінні — а про це мова мовиться — ще не було тоді на українських землях...

Зовсім не порушено дуже важливе питання, чому й як, за Люблинською Унією, більша частина українських земель відійшла до Польщі (437). Яке це “українське право” було 1434 р. скасоване в Галичині? (435).

Надто є категоричне твердження, що “Державний устрій Великого Князівства Литовського був продовженням устрою Київської держави” (435). Не така вже була країна “сізьсько-господарська” (437) Єсаяні ХІІ в. Чому такий глухий вираз, як “сполонення та златиншення різних верств українського народу” (438)? Чи не краще було б уточнити ці верстви? Для якої “рідної куль-

тури" (438) багато зробив Григорій Хоткевич? Чи він теж був "українець"?.. Чому саме потрібно було, щоби міщани взяли на себе "охорону православної Церкви" (438). Аджеж досі нічого не було сказано про те, що вона була загрожена.

"Майже всі — читаємо далі — ієрархи православної Церкви прийняли Унію" (439). Чому нема їх прізвищ? Які саме чужинці були в козацькому війську XVI в.? Селянські повстання з кінця XVI в. були скеровані не лише проти "польських панів" (440), але й проти українських. "Сагайдачний перший з гетьманів (?) переніс осідок гетьманів до старої столиці України — Києва" (441). А де ж раніше мали свій осідок "гетьмани"? Чому саме селянство та козацтво, "не зважаючи на 45-річну боротьбу" (442), не досягли своїх цілей? Хоч кількарядкове аналіза причин тих невдач аж напрошується тут.

Б. Крушевський, за традицією, вживає виразу "польсько-шляхетське панування" (447). Але в науковій праці краще було б уточнити, чи селяни радше повставали проти "польського", чи "шляхетського" панування. Чому саме Московський цар у кінці 1653 р. виявив більшу охоту до переговорів з Хмельницьким? Також, за традицією, автор уживає виразу "Переяславський трактат" (448), хоч, очевиднож, він добре знає, що жодного трактату 1654 р. не було укладено в Переяславі. Чому договір 1654 р. був укладений "досить неявно"? Нема нічого в автора про бунт у козацькій армії Ждан вича, бунт, що відіграв не абияку роль в дальшому розвитку подій на Україні. Чи дійсно за часів Корсунського союзу зі Швецією (449) можна говорити про "незалежну Українську Державу"? Сумніваємося.

Заслабий і делікатний є вираз у автора, коли він говорить про Чорну Раду 1663 р. — "Опозицію придушено силою" (450). Це ж був у дійсності справжній погром козацької старшини, що була проти Брюховецького, московського кандидата. Тетеря на весні 1665 р. не "від'їхав" (451) до Ільщі, а просто втік. Варт було б відмітити й пояснити справжнє, а не легендарне відношення московського уряду до Дорошенка в Московщині (452). Це треба було подати, бо ми читали в пропагандивних українських виданнях, що Дорошенка... було заслано на Сибір... Нема в автора також згадки про смерть Полуботка (458).

В чому все ж таки була суть Паліївщини й яка була остаточна доля Палія? (460). Чому знову ожила на Україні Унія (460), що зрештою ніколи остаточного не вмирала.

В 13-му р-зділі "Запоріжжя XVII-XVIII ст.", говорячи про знищення Січі (463), варт було б зачитувати "маніфест" Катерини II з 1775 р. Чи так уже "добре заселена була за княжих часів" (464) Слобідська Україна?

Бібліографія не є критична, французька книжка В. Нольде (не «protectorat», а «protectorat») вийшла 1915 р. не в Парижі, а в Львові ("Україна", ч. 5, стор. 346).

П. Половська-Василенко нагло рінуче твердить, що "Українські політичні діячі висували плани відокремлення України від Росії за доп.могою чужих держав" (467). Таке твердження не зовсім відповідає історичній дійсності.

Треба було зазначити якою мовою виходили на Україні журнали на початку XIX в.: "Українській Вѣстникъ", "Харьковскій Дем критъ"... (467). Хотілось би бачити більш фактичних відомостей про масовство на Україні (468). Вираз "польських та католицьких впливів" (469) не є зовсім вдатний. Чи не нагло сильно сказано, що Шевченко за свого життя: "скрізь на Україні він знаходив підготовлений ґрунт і численних прихильників" (469). Дійсність була кули скромніша...

Чому властиво "Драгманів" (474), коли він завжди підписувався "Драгоманов"?

Головна методологічна хиба цього розділу полягає, на нашу думку, в тому, що автор не відкреслив історію України в XIX в. взагалі від історії українського національного руху. Це не є те саме і не відповідає словам Ранке, що їх треба записати золотими літерами в кожному підручнику історії: «wie es eigentlich gewesen»...

Речево подав І. Витаневич огляд історії українських земель під Австрією й Угорщиною в рр. 1772-1918 (484-494). Але що то за “лівсуверенність”, що її знайшов автор (485)? Надто скупо сказано про “москвофільську пропаганду” Г. Купчавка в Буковині (490). Цінна є також стаття С. Барана про “Устрій українських земель у складі Австро-Угорщини” (494-496). Проте бібліографія в цьому розділі має трохи хаотичний вигляд: деякі праці можна було б не подавати, а деяких важливих бракує, як наприклад, праці О. Мицюка “Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, шини Підкарпатської Русі” (Прага, 1936)...

Очевидячки, не можна говорити про “історію” в розділі “Відновлення Української Держави 1917-1920 рр.” (498-542) (О. Шульгин, П. Феденко, С. Витвицький, С. Баран, В. Іванис), бо автори тих статей були сучасники, ба й чинні сучасники тих подій, отже, їх свідчення — неминуче небезсторонні. Цей відділ, річ ясна, викличе відповідну реакцію в політичних прихильників гетьмана Скоропадського, що їх обурюватиме, з одного боку, вихвалення Центральної Ради, а з другого — знехтування діяльності небіжчика гетьмана. Має рацію Сорбова, коли не приймає до своїх тез праць, що їх написано на свіжі теми. Щоби писати “історію”, треба бути на віддалі подій, що їх описуєш. Тільки тепер, наприклад, можна писати безсторонньо про справу Дрейфуса, що викликала свого часу таку хуртовину в цілому світі. Отже, краще було б у відділі “Відновлення Української Держави” обмежитися простим переліком подій і бути менш категоричними у своїх вироках.

Занадто категоричне й не зовсім відповідне до історичної дійсності є твердження, що “На Україні революція відразу набрала характеру суто національного” (500). Не зовсім вірний є вираз “прообраз українського уряду” (504), що його створила Центральна Рада після першого Універсалу. Розділ “Політика супроти західних держав” (508) є надто спрощений і короткий: в ньому немає точної картини теперішніх зносин України з Антантою.

Текст IV Універсалу варт було б зацітувати докладніше (510). Як можна так рішуче твердити, що “громадська опінія серед українців була проти існуючого уряду” (Центральної Ради. 511)? Павло Скоропадський не був нащадок гетьмана Івана Скоропадського (512), а Василя Скоропадського, гетьманового брата. Варт було подати прізвисько вбійника генерала Айхтерна (513) — Бориса Дзєнекого. Кількість австро-угорсько-німецького війська на Україні 1918 р. вказана довільно (513). В дійсності, через постійні зміни окупаційного війська на Україні 1918 р. не є можливо сьогодні встановити точну цифру.

Автор О. Шульгин вважав за потрібне подати “Об’єктивний розгляд політики Української Держави часів гетьмана Скоропадського” (513), але в нього вийшло: з одного боку це так, а з другого — це інакше... Інакше й вийти не могло: події 1918 р. надто близькі для час. Краще, повторюємо, залишити “спілку” майбутнім історикам...

Справу з тямним договором, а не лише “клявулею” (514) про віддачу Галичини й Буковини в окремий коронний край автор зовсім якось змивав, а проте це було не абияке питання, що ним свого часу багато займалися й що сьогодні є досить добре висвітлене в документах.

Про “Уряд С. Остапенка і спроби порозумітися з державами Антанти” (520), П. Феденко, оновив коротко: не використано, як слід, ані слогів О. На-

зарука, ані французької студії І. Борщака «L'Ukraine à la Conférence de la Paix» (Paris, 1938), хоч обидві ці праці вказані в бібліографії (542). Фраза, що «Зорганізовані сили на Україні впродовж 1920 р. налічували біля 40.000 повстанців» (526) є кинена на вітер. Хто, коли й у який спосіб полічив тих повстанців? Говорячи про протест УНР проти Ризького договору (526), треба було уточнити: коли, де й хто робив цей протест?

Чому в списку українських представників за кордоном, що їх Директорія залишила після впадку гетьманату, подано «радника О. Шульгина в Софії?» (527) О. Шульгин був не «радник», а посол, і після впадку Гетьманату його призначено було в Париж «Радником» Делегації УНР на Мирову конференцію. Про визнання Аргентиною УНР, 5. II. 1921 (527) краще було б зовсім не згадувати, беручи під увагу обставини, за яких сталося це визнання. Хто стояв на чолі «місії для справи полонених» при представництвах у Берліні, Відні й Римі? (527). Чому автор категорично твердить, що Шварцбард, вбійник С. Петлюри, був «большевицький агент»? (527). Але ж це ще зовсім не є доведено.

Огляд української еміграції між двома світовими війнами (571-577) є, очевидно, далекий від певности, але це є перший такий огляд і автор, С. Баран, прагнув, видно, бути якомога безстороннішим, що не є зовсім легка річ. Крім цього, автор, що не був на еміграції, не завжди відрізняє, так би мовити, ієрархії подій, фактів і людей в еміграції. Отже, цей розділ можна назвати лише спробою, спробою назагал едотною. Бібліографія до цього відділу «Україна між двома світовими війнами» є хаотична й зовсім не критична. Не одна праця, що цитується, могла б і не фігурувати тут.

В. Кубійович, М. Б. М., В. Маркусь одважилися подати огляд найновіших подій, а саме у відділі «Україна під час другої світової війни» (578-591).

На цю тему ліснатимуть ще не раз, але схеми, що її накреслила ЕУ ледве чи можна буде обминати. Не менше є цікавий, очевидно, з усіма резервами, коли мовиться про такі недавні речі, огляд «Україна після другої світової війни» (592-600), що його написали Ю. Влохин, Б. М., В. Кубійович.

VII-ий розділ про Церкву належить двом авторам, що де від сьогодні лише займаються історією Церкви: Н. Василенко-Полонський, добре відомий читачам «України» й М. Чубатому, авторові класичної праці про «Західню Україну і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії». (ЗНТШ. т. 123-124). Обережно, як і належить справжнім науковцям, дослідники описують християнство за Володимира Великого і взагалі в Київській державі. Може, надто сміливо назвати Кліма Смолятича «ученим філософом» (605)? Але взагалі можна погодитися з авторами, що «між Україною й Римом в XI-XII ст. не було ні роз'єднання, ні ворожбечі» (605). Зовсім слушно ЕУ приєвчає більше як 120 рядків Флорентійській Унії 1439 р., що відіграла таку велику роль в історії Східньої Європи, зазначаючи справедливо, що «Ієрдор розумів унію в найширшому значенні слова, до чого ані православні ані латинь-католики на сході Європи духово не були підготовані» (607). Кажучи, що «на початку XVIII ст. майже всі московські єпархії були обсажені українцями» (613), треба було б уточнити це твердження, коли саме це було, скільки було таких єпархій і хто саме були ті «українці»? Не зайвим було б вказати, коли й де Пилип Орлик «став католиком східнього обряду» (613). Також треба було обов'язково уточнити (ромі наказів) протипуїстські заходи за Катерини II (615). Протяжні кілька рядків про бурхливе життя єпископа Йосифа Семанка (615) самі собою напрошуються. Взагалі, цей розділ краще було б назвати «Російська православна Церква на Україні» замість «Церква на Україні під російською владою» (615).

Коли саме в XIX в. “заборовено проповіді українською мовою”? (615). Слушно кажучи про те, що “Польська мова і, здебільша, польський дух панував у православної духовній семінарії в Крем’яниці й на православному богословському факультеті Варшавського Університету” (618), треба було конче додати, що це все ж не перешкодило тому, що з цих “польських” закладів вийшли свідомі українці, як, зрештою, “російський” дух у колишніх духовних закладах Великої України, за царя, не перешкодив тому, що з них повиходили сотні й сотні свідомих українців... Варт запам’ятати, що 1939 р. на 10 православних єпископів у Польщі було лише 2 українці. Говорячи про те, що волинські єпископи Олексій та Полікарп “признали над собою зверхність московського патріарха” (618), треба було подати й навіть зацитувати відповідні джерела, а також бодай коротко проаналізувати причини, що змусили обох ієрархів до цього кроку. Інакше, з цього лаконічного твердження, кинутого побіжно, кожен може робити собі довільні висновки, зокрема зовсім помилкові, що, в такому разі, піде не на користь, а на шкоду справі. Обговорюючи скасування Берестейської Унії 1946 р. (620), треба було докладніше підкреслити суто-політичний характер так званого Львівського Собору 8. III. 1946 р. й навести цілком красномовні під цим оглядом телеграми Собору до Сталіна й Хрущова.

Бібліографія до відділу “Церква” підібрана вдатно, хоч і тут не відмічено, коли мова йде про книжку або про окрему статтю. В “Джерелах” бракує такої важливої книжки, як “Діяння Собору грецько-католицької церкви у Львові, 8-10 березня 1946 р.”, Львів, 1946, стор. 174).

Як властиво треба розуміти вираз “Національний Синод Української Церкви в Бересті 1596 р.” (626)? Аджеж цей Собор, що від нього датується Українська Католицька Церква, теркався також і сучасних білорусів...

Переходячи до відділу VIII “Право”, можемо лише знову пожалкувати, що історію права не подано у відповідних місцях “Історії”. Але поза цим цей відділ знаменито обрешблений: він бо знаходився в досвідчених руках такого знавця історії українського права, як Л. Окішневича, що не тільки був за редактора, але часто-густо за автора. Тільки нас дивує, що в “Історії дослідження українського права” Л. Окішневич поставив поруч справжнього науковця *правника* В. Кістяківського *прізвище публіциста* В. Липинського (631). За зразок наукових статтів можна вказати на статті А. Яковлева (“Історія джерел українського права” (633-636) та Л. Окішневича “Державне право” (636-647). Дуже добре зробила ЕУ, подавши “Совєтське право” (670-693) (з-під пера О. Юрченка, Ю. Федявського, Ю. Старосельського та В. Цюцюри), бо це є право, що сьогодні чинне на українських землях.

IX відділ “Культура” (невдалий заголовок) починається дискусійною статтею О. Прицака “Складники української культури” (694-696), що її можна було б зовсім не давати, бо вона вся збудована на припущеннях, або подати в іншій формі. Зрештою, сам автор, наприклад, подаючи, за нашою думкою, довільну гіпотезу Г. Вернадського про кальку звороту “в мене є” з тюркської мови, додає: “Але це питання чекає ще на монографію” (701).

В статійці про “Германські складники” (702) теж бачимо, що “православ’янська” й українська мова помішані.

Надзвичайно цікава й вдумлива є стаття Д. Чижевського “Візантійські і західноєвропейські елементи” (702-705); вона торкається надто важливих моментів українського минулого, щоби не викликати уваг читача, що з них деякі тут подаємо. Чому властиво автор хоче нав’язати Візантії “нахил (на Україні) до обрядовості й довгочасне зосередження культурної діяльності в руках духівництва” (703). Але це ж саме ми бачимо скрізь за часів середньо-

віччя в Західній Європі... Які саме західньоукраїнські князі брали участь у хрестових походах? Сумніваємося, чи наніс під одним київським малюнком XVII в. "Академія" дозволяє "гадати про існування в XVI в. в Києві італійської академії" (704). Думаємо, що не варт підкреслювати, що організація Запорозької Січі "де в чому" нагадувала будову Римської Республіки" (704). Праця Синайського, що на неї покликається Д. Чижевський, чимало завдячує давній праці Б. Шрера, і під цим оглядом, вона не є переконлига. Наволоди, дійсно, а не "злається" (705), як це читаємо в австра "ве міг зав'язати контакту з українським суспільством".

Не менш цікава є інша статейка Д. Чижевського: "Променювання української культури поза межі України" (705-707). Має рацію автор, коли пише, що "досі не досліджено систематично цього променювання української культури поза межі України" (705). Безперечно, варті уваги й дальшого розроблення ті факти, що їх подав тут Д. Чижевський. Цінна є також *свіборана* бібліографія, що додається до цього розділу (707-708).

Стаття О. Кульчицького на таку дражливу тему, як "Риси характерології українського народу" (708-718) викличе в читачів різну реакцію, але добре зробив автор, що кинув ті ідеї та факти, що змушують таких читачів задумуватися, а це ж є одна з головних амбіцій кожного автора.

Чи не надто широкого заголовку надав автор, І. Мірчук, своїй статті "Історія української філософії" (718-724)? Бо українці, як і інші слов'янські народи не є "філософський" народ. Маємо сумнів, чи можна вважати за "філософів" Шевченка, Гоголя, Куліша й Костомарова. Зрештою, автор і сам, видко, свідомий цього, бо пише, що "загальна характеристика філософського думання українців не має й не може мати абсолютної значности" (720). Україніст особливо оцінить критичну бібліографію (724), що її подав І. Мірчук у кінці своєї статті.

Відділ X про "Літературу" є один з найкращих у БУ. М. Глобенко подає ґрунтовну студію "Історія і став дослідження української літератури" (725-732) з цінною бібліографією, де бракує статті І. Дубицького "Шевченко у французькій мові", вміщеної в XV томі Варшавського видання творів Т. Шевченка (1938), що мала за головне джерело працю І. Боршака "Шевченко у Франції", Львів, НТШ, 1933. У змістовній статті Л. Білецького "Стара доба" (732-740) читаємо такий анахронізм, як "В літоне включені твори українського (так!) права" (739).

Справді ориґінальну статтю з добірною бібліографією написав Д. Чижевський про "Ренесанс, реформацію і барокко" (743-750), хоч автор, як і завжди, надає надто великого значіння добі барокко в українській літературі. Чому лише автор пише: "поруч із літературою українською або церковною мовою?" (746). Які це твори XVII в. писано "українською мовою"? Чи можна вважати за твори літератури го барокко подорожний опис Григоровича-Варського у першій половині XVIII в.? Чи деякі записки Я. Марковича, або М. Хавевка, чи так звані "козацькі літописи"? (749). Сумніваємося, чи можна говорити про "впливи латинської історіографії" на "літопис Самвици" (749). На наш погляд, були це просто впливи польської історіографії. — Не менш цікаві є розділи, де Д. Чижевський пише про "клясицизм" і "романтику" в українській літературі (750-761). Нам особливо смакували рядки про Куліша (758-759). М. міме не наслідував козацьку "романтику", як це твердить Д. Чижевський (760). Його оловілення про Хмельницького, написане за Костомаровим, є далеке від "романтики", як, зрештою, й усі інші твори Меріме. — М. Глобенко подав повні факти статті про "реалізм" (761-767) і про "добу модернізму" (768-775) в українській літературі. Треба звернути особли-

ву увагу на бібліографію, що її автор подає в кінці своїх статтів. З особливою цікавістю й великою користю читач емігрант студіюватиме третю статтю того ж автора про літературу на Великій Україні за радянських часів (775-785). Багато нового в цьому огляді знайде читач, що не жив на радянській Україні, а щодо чужинців славістів, ця стаття М. Глобенка буде справжньою ревеляцією.

Не можна не відзначити в 10-му зшитті ЕУ дві змістовні статейки: М. Глобенка "Україна в художніх творах, писаних російською мовою" (796-799) і В. Лева "Українсько-польські взаємини в літературі" (799-800).

Цілий 11-ий зшиток і частина 12-го (801-895), оздоблені багатьма малюнками, є присвячені українському мистецтву. В. Січинський, О. Повстенко, С. Гординський, В. Ревуцький, В. М., В. Гасвський, Г. Луцицький, В-ий, Є. Олеський, З. Лиско, В. Витвицький, М. Пастернакова, І. К., Т. С. і І. Костецький, В. Левицький, Р. Брехмалюк, К. А., Р. Савицький, В. Маркус — подають огляд у мивулому й сучасному архітектурі, різби, малярства, графіки, театру, музики, танку, кіна, мистецької фотографії та радіомовлення. Бібліографія, хоч далеко не повна, що її знаходимо в кінці кожного розділу, робить з них зшитків справжній *va de mesur* українського мистецтва. Тільки чому читавмо, в статті О. Повстенка, що "Новгород, Псков, Сузаль були північні провінції Київської держави" (804); або в В. Січинського, що "З часів скасування автономного устрою України"... (811) — треба було б в останньому реченні дати — "фактичного" скасування; або, що Євangelіє Типичного було "перша друкована книга українською мовою" (834). На нашу думку, треба було б у переліку критиків давати лише прізвища фахових театральних критиків, а не "відомих українських діячів" (865). В такому виданні, як ЕУ, що довго житиме, кожне речення й кожне слово мусять бути на своєму місці. Ніякої фантазії, або неточности, ніякого "гурра-патріотизму" не можна тут допустити. Вільше ніж дейде, редактор в ЕУ мусів би бути суворий і твердий.

Відділ "Наука" (його такж не треба було окремо виділяти, а подати у відповідних розділах "історії"), що його авторами є І. Витанюк, В. Дорошенко, Г. Махів, М. Міщенко та О. Оглоблин, назагал зложено добре, хоч і тут є "прикрі" неточні сті. "Опис паломництва Данила Мелька до св. Землі..." — читавмо — "був перекладений у ті часи (підкреслення наше) на німецьку, французьку й грецьку мови" (896). Коли саме? З контексту можна зрозуміти, що цей переклад було зроблено в XII віці!... Відділ "Українські вчені поза українськими науковими осередками в рр. 1860-1914" (905-906) надто швидко лічить між "українськими" вченими людей, що ледве чи вважали себе за "українців". Під цим оглядом, українські дослідники мусять бути дуже обережні, бо, скажемо, з текстами в руках можемо буде довести їм це, з їхнього боку, переборщення. Житної волі "в українсько-французьких наукових (підкреслення наше) взаєминах" (914) не відіграв політичний і короткоточасний «Cercle d'Etudes ukrainiens». Коли ж саме Києво-Могилянська Колегія прийняла назву "Академія"? 1694 р. (896) чи 1689 р. (919)? Вельми дбайливо є оброблений розділ про "комсомол" (959-960) з-під пера І. Кошелівця.

Цілу силу фактів читач може довідатися з відділу "Видавництва і преса" (966-1006), що належить Є. Ю. Пеленському, З. Кузель, І. Огієнкові, В. Дорошенку, П. Зленкові, А. Животкові, Ю. Сірому. Властиво кажучи, це вперше в ЕУ маємо суцільний огляд українського видавництва й преси. Кілька уваг: думавмо, що бібліограф Іван Е. Левицький (966) був вищий під науковим оглядом від Михайла Комарова (967). Огляди чужоземних подорожей по Україні Аделюнга й Корда, є дослідні праці, а огляд В. Січинського є лише компіляція (968). Надто глухо говориться про показник української наукової бібліографії за кордоном, що його видав П. Зленко в Празі 1932 р. (968). У такому відді-

лі треба подавати точні заголовки ("Бібліографічний показник наукових праць української еміграції 1920-1931 р.", показник, зрештою, вельми не повний), бо, скажемо, в читача може виникнути думка, що бібліографію зложено не *de visu*, а така бібліографія — нічого не варта.

Яку саме «Ucrainica в західньо-європейських мовах» видала бібліографічна комісія НТШ? (967). Д. Дорошенко не писав у «Le Monde Slave» (969). Яка то є праця Вікторова-Топорова про Ucrainica французькою мовою за 1917-30 рр. (969)? Натомість знаємо працю того ж автора «Rossica et Sovietica», (Saint-Cloud, 1931) з дуже мізерним відділом (стор. 52-53) про Україну. — Не знаємо також показника "Україніка" в Голландії з-під пера В. Горленка (969). Не знайшли ми в огляді Є. Пеленського та З. Кузельї згадки про вельми цінну працю, важливу для "Україніки": "Обзорь записокъ, дневниковъ, воспоминаній, писемъ и путешествій, относящихся къ исторіи Россіи і напечатанных на русскомъ языкѣ", С. Р. Минулова (Новгородъ, 1911-1912, вып. I-V)...

До наукового огляду "Історія української бібліографії" в 13-му зошиті ЕУ, як раз гертатимуться майбутні дослідники. До слова, читаємо з-під пера І. Огієнка, що "Перші книжки, надруковані кирилицею, серед слов'янства, були українські" (970). Чи це є "патріотизм", чи наука? Хотілося б мати також відповідні джерела до твердження, що "Часто-густо цензура пропускала різний непотріб для компромітації українського письменства" (973). Як саме "розвинувся український видавничий рух, головкве в Парижі" і які саме книжки й часописи виходили там? (979-981).

Розділ "Преса" (981-1003), що до нього додано цінну бібліографію за А. Животком, містить низку фактів, що їх треба шукати в численних працях. Тому не треба багато підкреслювати вагу цього розділу. Ті ж самі уваги відносяться до наступного розділу про "Бібліотеки, архіви, музеї" (1006-1027); що його зложили П. Зленко, В. Дорошенко, В. Порський, В. Дубровський, В. Лазорко.

XVII відділ про "Народне господарство" (1028-1130), що займає кінець 13-го зошита, цілий 14-ий зошит і початок 15-го зошита заслуговує окремого розгляду, що його ми як можемо самі подати, бо ми не є компетентні в цій справі. Сподіваємося, що такі знайдеться на чужині особа, цілком здатна до такої статті. Теж саме відноситься й до розділу "Фінанси" (1124-1130), що його знаходимо в 15-му, останньому зошиті "ЕУ".

Далі починається за редакцією В. Янова (1131-1154) стаття "Суспільство", або соціологія. Тут виникає методологічне питання, що займає тепер усіх науковців: чи "соціологія" є окрема наука, чи є лише відділ історії, географії, етнографії, тощо. Поняття "соціології", як науки, досі не є такі чітко окреслене, й тому в "ЕУ" краще було б віднести цей відділ до відповідних частин історії, географії та етнографії. Зрештою, сама редакція, видко, відчула це й мусила ствердити, що "за недослідженістю низки соціологічних проблем", вона подала тільки "найвизначніші явища, не спиняючися на мало досліджених процесах, представлення яких могло б здатися передчасним і дискусійним" (1131). Мусить також редакція часто-густо посылатися на інші відділи "ЕУ". Але, поминаючи цю, так би мовити, методологічну резерву, треба визнати, що І. Витамевич старанно опрацював "Українську соціографію й соціологію". Лише список українських публіцистів, що він його подає (1131) є трохи довільний. Чи можна твердити (1131) про "сміливі (підкреслення наше) конценції" автора "Історії Русів"?

Статті В. Янова про "Українську родину" та "Суспільні верстви", оригінальні й цікаві, хоч і суверенні, але, повторюю, краще все ж було б віднести їх до

відділів "етнографії", "історії" та "географії", де ці статті були б зовсім на своєму місці.

В статті про "Політичні партії", М. Стахів не звернув належної уваги на величезну роль партії "боротьбістів" у політичному житті УСРС. Не треба забувати, що якраз із ліквідацією колишніх боротьбістів кінчається "українська" радянська республіка. — А. Червечкий та Л. Івченко подали статті про "Робітничі професійні організації" та "Жіночий рух".

Не торкатимемося тут, також за некомпетентністю, відділу "Охорони здоров'я і фізична культура" (1155-1165), що його редагував В. Плющ.

Останній "XX" відділ присвячено "військовій" (1166-1194), і його редакторами є генерал П. Шандрук і О. Горбач.

Після вельми короткої вказівки про "джерела" (1166), що її приніс О. Горбач, знаходимо в "ЕУ" князю добу в історії українського війська, за відомою популярною працею І. Крип'якевича. Можна було б висловити застереження, чому властиво І. Крип'якевич лише про військову організацію слов'ян узагалі. Варт було б, хоч це важко, спеціально в "ЕУ" зупинитися на українському війську. Зрештою, цілий цей відділ краще було б теж віднести до "історії".

З користю й цікавістю кожний прочитає статті М. Стечишина ("Українці в російській армії"); А. Ч. і Л. Шанковського ("Українці в австро-угорській армії"); О. Горбача ("Українські Січові стрільці"); В. Петрова (†) ("Українські збройні сили доби визвольних змагань, 1917-21"); О. Думіна ("Українська Галицька армія"); В. Козака, А. Ч. та Д. К. ("Українці в чужих арміях після 1920 р."); О. Горбача ("Українці у військових формаціях під час другої світової війни"); Г. Ч. (Ч) ("УНА").

Хоч усі ці статті є надто короткі, але значна бібліографія дає змогу кожному читачеві, що цікавиться тими питаннями, поглибити своє знання. Вельми добре зробила "ЕУ" що подала статтю "Військового потенціалу України" (1190-1194), з-під пера П. Шандрука, О. Горбача та С. Процюка.

Останній, 15-ий зшит, кінчається списками авторів "ЕУ", "фундаторів", що таким чином, назавжди записали своє ім'я в історії, та докладним змістом, що в деякій мірі замінює потрібний показчик імен, і "поміченими помилками й доповненнями" (1222-1230).

Ми назвали наш огляд "ЕУ" від 5-го зшита до 15-го "історичною справою". Читач вже збагнув, чому ми вжили такої назви. Не зважаючи на всі уваги, що їх ми тут подали (одні викликані тим, що ми розглядали "ЕУ", як суто наукову працю, інші є наслідок "людської недосконалості"), "ЕУ" є справді річ "історична": на вигнанні, в неможливо важких умовах, як для авторів співробітників, так і для головної редакції, вдалося видати працю, що за неї не почервоніють і вчепи у вільних країнах. Не забуваймо, що за 35 років "суверенного" існування Радянської України, там ще й досі не спромоглися видати жодної української енциклопедії. Отже, вільна українська наука виявила свою витривалість і живучість. А тисячі й тисячі людей, що відтепер зможуть користати з "ЕУ", завжди будуть вдячні й головній редакції, й редакторам окремих відділів і співробітникам за їх величезну працю. Честь їм!

Редакції "ЕУ" заповідає й гаслову частину, що, з практичного погляду, матиме ще більше значіння, бо з неї користуватимуться ще частіше. Перша частина "ЕУ" дає підставу сподіватися, що редакція як слід справиться також і з гасловою частиною. Побажасмо ж редакції і всім співробітникам якнайбільшого успіху в цій новій відповідальній праці.

Іван Білик як літературний критик

Усі знають, що найвидатніший український соціальний роман XIX в. "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — написав Панаас Мирний, спільно з братом Іваном Біликом.

"Іван Білик" — це літературний псевдонім. Справжнє прізвище — Іван Якович Рудченко.

Розглядаючи ілюстровані сторінки журналів та часописів читаємо, що: "...від паглого крововиливу в мозку, що спричинив за три дні параліч серця" — помер в дні 4-го вересня 1905 року, в Петербурзі, Іван Якович Рудченко¹). Похорон був величавий: це ж хоронено — "чиновника, тайного совѣтника, члена совѣта министра финансов"²)... Так, у мрячюму Петербурзі ховали 1905 р. визначного царського урядовця. Ніхто, певно, не думав того осіннього дня, що ховають одного з визначніших діячів української культури 70-их рр. XIX в.

З помертих некрологів та згадок в українським друкованим слові, українське громадянство 1906-1907 рр. довідалося, що Іван Рудченко — Білик був автор етнографічних збірок: "Народныя русскія сказки" (1869 р.) та двотомового збірника "Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ" (1874). Довідалося громадянство і про те, що небіжчик спільно з братом Панасом написав деякі белетристичні твори — між іншими — роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"... Стало відомим також, що, як писав брат Панаас Мирний, авторство повісти "За водою"³) належить так само Іванові Білику, як і авторство цілої низки неопублікованих віршів та різних статей...

Але не знало українське громадянство, що Іван Білик був заразом визначний політично-громадський діяч, активний член "Славного комітету 12 на Подолі", який вислаючи М. Драгоманова поза межі України, писав йому інструкцію, що опісля лягла в основу женецької діяльності Драгоманова, яка, за словами М. Грушевського, "зробила епоху в українським житті"...

Проте царський уряд належно оцінив нашого земляка за його діяльну урядову службу, а російське суспільство віддало йому належну шану за низку статтів та емпіричних дослідів у ділянці народнього господарства та економіки⁴)...

Для українців-сучасників Іван Білик помер ще в 80-их роках минулого століття. — Людина, що її призначено "чиновникомъ особыхъ порученій при Кіевскомъ генераль-губернаторѣ" (1881 р.), а пізніше підтягано чимраз вище по чиновницькій драбині, не могла тоді залишатися українським діячем. Слова Білика: "Скажіть Кониському й іншим українофілам, що мое становище не дозволяє мені мати з ними нічого спільного"⁵), мусіли дуже болюче вразити тогочасних українських діячів...

Але сьогодні, дивлячися з перспективи нівелетіття, можемо говорити про Івана Білика, як про передову людину своєї доби. Ми повинні уважно розглянути його творчість та громадську діяльність, і це певно дозволить нам приділити йому належне місце серед наших визначних людей...

1) «Краткія біографическія свѣденія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка», «Україна», Київ, 1907, VII-VIII, стор. 92. Оригінал російською мовою.

2) «Кіевская Старина», 1906, III-IV, некролог Свириденка «Памяти Івана Яковлевича Рудченка».

3) Панаас Мирний. «Вибрані твори, т. I. Від видавництва, Д.В.Х.Л., Київ, 1949 р.

4) «Краткія біографическія свѣденія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка», «Україна», Київ, 1907, VII-VIII.

5) І. Ткаченко. Літературна спілка П. Мирного та І. Білика («Червоний Шлях», Харків, 1924, 1-2).

Іван Білик, що майже є незнаний як літературний критик, найбільше праці вклав саме в критику та публіцистику. Більшість своїх критичних статтів Білик поміщав у львівській "Правді" 1873-1875 рр. Його захоплює чиста літературна творчість і він лише повісті, вірші та співпрацює з братом Панасом. Літературне співробітництво братів Рудченків до сьогодні мало висвітлено. — Правда, такі спроби були в радянській Україні⁶⁾. Але чи ті спроби були безсторонні?..

Все ж таки, за працями радянських дослідників ми доходимо висновку, що крім декількох самостійних розділів Білика, у романі "Хіба ревуть воли...", він головне планував фабулу, слідкував за стилем, виправляв фразеологію, давав вказівки про документальну та психологічну нерівність персонажів і — особливо — розвів широку канву соціального тла роману.

Наведемо тут дві думки І. Білика, заповичені з праці Марковського: "Наша справа критика — вказувати, що бракує, а радити фабулу для того — справа важка"; а щоб не заликати брата і піддержати його на дусі, він твердить: "Щонебудь все ж таки виясниться при цьому, якщо не для тебе як мистця, то для мене як критика"⁷⁾.

**

Перша критична праця І. Білика у львівській "Правді" (1873), хоча назвав він її передмовою — була стаття з критичними зауваженнями для галицького читача про твір Тургєнєва "Записки Охотника", у перекладі українською мовою. Описав він лише таку ж "передмову" до свого циклу: "Перегляд літературних новин", де подано "Первоцвіт" — Гр. Кохнівченка⁸⁾, "Починок" — Ів. Подушки та "Зірку" — Катрі Соколовськ⁹⁾. 1875 р. він змішує у тій же "Правді" свою статтю п. з. "Літературні злочинства". На цьому місці треба згадати Біликову велику рецензію-статтю до першої редакції роману "Хіба ревуть воли...", та ще наукову розвідку п. з. "Чумаки в народніх піснях"¹⁰⁾.

Аналізуючи українські літературні новини, Білик писав: "По чужих, широких і ревитих літературах, міркою буває та користь, яку з літератури має громада"¹¹⁾. Наведені слова свідчать не тільки про ознайомленість з тими "чужими, широкими" літературами, а й про засаду нашого критика: громада має мати користь з літератури!

У статті про збірку Гр. Кохнівченка він каже: "Пора на неї (на літературу) поглядати правдивим, розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своєму краю і шукає скрізь — не то в словесності поради для нього".

Білик добре знав російську реалістичну школу, що її тоді очолювали Чернишевський, Добролюбів і Пісарєв. На останнього він, до певної міри, спирався, хоча не погоджувався з висновком Пісарєва "не противитися злу!" Чи не читаємо в Білика: "...не дають по праву, ласкою — в'зьмем силою!"¹²⁾

Радянські критики намагалися довести, що Білик передусім спирався, ба

6) І. Ткаченко. — Літературна спілка П. Мирного та Ів. Білика «Червоний Шлях», 1924 р. 1-2; Ів. Лютин. — До питання про літературне співробітництво братів Рудченків, «Україна», 1924, кн. 4.; Б. Якубський — Передмова до «Хіба ревуть воли...», Книгоспілка, 1925; М. Марковський — «Як утворився роман «Хіба ревуть воли...» — У.А.Н., 1925 р.

7) «Як утворився роман «Хіба ревуть воли...» У.А.Н., 1925 р.

8) Псевдонім Германа Клейфа, українського письменника жидівського роду (1818-1918). «Первоцвіт», не — збірка поезій.

9) 1840-1883, «Зірка» — збірка поезій.

10) Додана до двотомової збірки І. Білика «Чумацькі народні пісні»

11) Вступ до циклу «Перегляд літературних новин» («Правда», 1873).

(1874 Київ)

12) Передмова І. Білика до першого видання «Хіба ревуть воли...» Женева, 1880.

навіть керувався російськими критиками, однак глибша аналіза, як приклад з Нісаревим, на кого вони покликаються, доводить, що Білик не обмежувався російською реалістичною школою, а прагнув творити нову українсько-західно-європейську школу. Ту західно-європейську літературу Білик пізнав завдяки Драгоманову, з ким він був цілий час у стислих зв'язках.

Білик підкреслював, що: "мелода наша література ще й свого поля гаразд не знає, а через те, — битого шляху на ній ще й не видно: кожен бреде, куди несуть ноги". Українська література — твердить він — "має бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом оесвічувати або й заново перекладати громадську дорогу"¹³⁾.

Щодо погляду на українську літературу, як на "літературу для хатнього вжитку", Білик обвинувачує самих українців: "Хтось щось почув про Україну, гаразд не розслухався, не знає, як то кажуть, ні покуття, ні порогу, а вже сідає — і давай по-українському віршувати. І віршує і прикидається ніби справді думка про Україну видавлює в нього гарячу сльозу. А йому та Україна така ж відома, як китайська грамота — і вона йому на те здалася, на що здалися дітям глиняні коники. Та най би собі забавлявся, най би собі вишком виспіював, як хоче, а то подає у світ свої співи, не запитавши: кому вони і навіщо здадуться? І якби така наутанина була тільки тим покидьком, що хто її ще знайде, той покине. А то отакі, як мовляв Котляревський, "писарчুক поганих віршів" позалазять, непрехані, незнані, у словесність, — та й зводять її справді на дурничку. Тим то й нема їй віри від людей сторонніх. Тому її не тільки вороги, а й добрі люди, ще й досі іграшкою вважають.... Давно вже пора прополоти нашу словесність і повикладати з неї геть всяку дурницю. Пора на неї перестати дивитися, як на дитину з сповиточку"¹⁴⁾.

У одній зі статей (про "Печиню" — Гр. Кохнівченка) Білик пише: "...давню відома річ, що не тільки поетичне, а й усяке інше літературне композивання залежить стільки од талану самого автора, скільки — коли не більше — і од напрямку, яким він протече, і од ширини погляду, яким він на світ дивиться..."

Тому, що є багато "недотепів та неуків" у нашому письменстві — продовжує І. Білик — "годі радіти, що хтось, десь, щось там пише по-українському. Треба спитати: що він пише і навіщо те писання здалося? Годі радіти, що хтось зацвів якимось "Первоцвітом", треба приглянутись: може будяк або кувіль зацвів то. І, якщо так, то без жалю його з корінцем вирвати — і одкинути геть од річної ниви".

На думку І. Білика, майбутнє української літератури полягає не так в поезії, чи в поемах, як у народньому романі та повісті: "Минули світчі поеми: настав час народнього роману й повісти на основі щирого реалізму. Тимто й мовою словесника, чим ширше й глибше захочить він постати громадського строю, є й буде проста мова, жива й рзмайга, як і розмаїте життя народу. І хто одкрис життя те в його справжнім виді, з його верхом і сподом, зокола і з середини, з видимим і потайним, хто намалює його нам реальними кольорами, а до того ще й освіжить громадським, спеціальним поглядом, той і засягне собі славу художника поета..."¹⁵⁾.

Отже, Білик один з перших в українській літературі переходить до реалізму, і вказує широкі, нові шляхи цієї літератури, що вийшла вже зі словитачу й перестала бути літературою лише для "хатнього вжитку..."

13) Вступ до циклу «Перегляд літературних повнів».

14) Теж там.

15) Стаття про працю Катрі Соколовської.

**

Редакція "Кієвской Старини", подаючи 1906 р. (Кн. III, IV) свою коротку замітку до статті Свириденка, писала: "Ів. Як. Рудченко, відомий в українській етнографії вартісною збіркою казок та пісень, а в українській белетристиці кількома прегарними повістями, помер".

Нам відомо тепер, що Ів. Рудченко був не тільки етнограф і белетрист, але також і поет, громадський діяч і — це мабуть найважливіше — визначний критик.

Заслуги Івана Білика в ділянці українського письменства такі значні, що ми можемо забути йому його працю на користь російській імперії, тим більше, що він не заподіяв жодного зла українській справі, і записати його ім'я в золоту книгу заслужених діячів української культури.

М. Павленко-Луців

Спогади „вічного революціонера“ *)

МОЛОДІ ЛІТА ВІКТОРА СЕРЖА

Історикам революційного руху в Росії є відоме ім'я Кибальчича, одного з убійників Олександра II (1881). Якийсь його далекий родич, що теж належав до революційних гуртків Росії, виїмігрував до Бельгії, де в нього народився син, знаний під своїм літературним псевдонімом — Віктор Серж. Соціаліст-революціонер з молодих років, з нахилом до анархізму, в душі Елізе Реклю й Петра Кропоткіна, Віктор Серж був один час за головного редактора паризького анархістичного листка, що й привело його до в'язниці, яка "надала йому важкого досвіду". Треба тут підкреслити, що анархічний світ є різноманітний: він простягається від ширих ідеологів і відважних індивідуалістів аж до справжніх істиньких злочинців, що намагаються прикрити свої огидні кримінальні дії чорним прапором анархізму.

Прийшла перша світова війна, революція в Росії й більшовизм. Віктор Серж, що знав російську мову, поїхав до Росії, де врешті, як йому тоді здавалося, "здійснилися його мрії, де починається нове життя, життя, засноване на взаємній любові людей".

Віктор Серж прибув до Петрограду на початку 1919 р., де "чекав повітря свободи" і перше, що знайшов, це була стаття Зінов'єва про "монополію влади"...

ВІКТОР СЕРЖ — УРЯДОВЕЦЬ КОМІНТЕРНУ

І ось почалося те, що в книзі В. Сержа має заголовок "Лихо й ентузіазм". Він стає комуністом і пильним співробітником радянської влади, одним з діяльних урядовців Комінтерну, що його тоді очолював Зінов'єв. Серж обороняє Петроград проти армії Юденіча, зближається з Горьким, приймає численні чужинецькі делегації, часто їздить до Москви (сам він мешкав у Петрограді). Свідок жахливого терору в Петрограді, Серж бачить, як Чека нищить його приятелів анархістів, як стається повстання в Кронштадті. І він починає вагатися щодо свого ставлення до більшовизму. Але це покищо лише вагання... Він їде до Європи як один з численних агентів Комінтерну і діє (в якому розумінні не важко здогадатися!) в Берліні, у Празі, у Відні. За кардоном Віктор Серж нарешті прилучається до "опозиції", стає "троцькістом".

*) Victor Serge. Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941. Paris, Aux Éditions du Seuil, 1951, 8°, стр. 417.

1926 р. Віктор Серж повертається до Петрограду, тоді вже Ленінграду, де він є свідком "Революції в безвиході" (заголовек розділу його спогадів): поети й відомі діячі більшовицької революції стріляються, Чека скрізь лютує... Серж бере тоді участь у ленінградській демонстрації опозиції 1927 р., що скінчилася спершу виключенням Троцького й Зінов'єва з ЦК партії, а XV Конгрес партії виключає цілу опозицію, і опозиціонерів засилають на Сибір... Потім самого Віктора Сержа виключають з партії, в нього роблять трус, але покищо він залишається на волі.

Перед очима Сержа відбувається страхітлива колективізація, що її українці добре знають, божевільні процеси "саботажників", панування подвійної гри — "природний наслідок залушення свободи тиранією", немилосердна партійна цензура, діяльність провокаторів, резкуркулєння, одне слово — "тоталітаризм" (це слово вперше вжив у друку В. Серж)...

А потім прийшло арештування самого Віктора Сержа, його допити в льохах ГПУ і заслання до Оренбурґу, де письменник перебув три роки (1933-1936). Але Серж мав приятелів ув Європі, де він був добре відомий. Низка протестів проти арешту Сержа змусила радянський уряд дозволити йому з родиною залишити СРСР. 1936 р. він виїхав з Радянського Союзу й приїхав до Франції. Роки 1936-1941 Віктор Серж називає "Поразкою Заходу". Він не вгамонився, а продовжував у Франції виступати проти терору в СРСР.

Але ніхто у Франції не слухав Сержа. Робітники, збаламучені відповідною пропагандою, зустрівали його криками "зрадник!" Офіційна Франція, що була тоді в союзі з СРСР, мовчала, а "ліві" друзі Сержа твердили йому: "не пишіть нічого про Росію. Ваші писання будуть надто гіркі. Ми є союзники комуністичної партії, що тягне за собою великі маси, а для них Росія, це — чиста зірка. Зрештою, ніхто не повірить вам".

Один тільки Борис Суварін, з нітотою йому відвагою, кивнув Сержеві: "Кажіть усю правду в якомога найсильніший спосіб! Ми бо є свідками найнебезпечнішого глумства". Віктор Серж послухався таки Суваріна й провадив друком шалену кампанію на Заході проти того, чим був СРСР.

ЗАПОВІТ ВІКТОРА СЕРЖА

А потім прийшла війна, окупація Парижу... Віктор Серж знайшов притулок у Мексиці, де написав свої спогади й де цей Вічний Революціонер скінчив свою життєву путь на початку 1950 року.

Не можна без зворушення читати останні рядки спогадів Віктора Сержа: "З моїх п'ятдесятьох з чимось років — десять я перебув у різних ув'язненнях, здебільша важких. Вони навчили мене того, що є правдивого в парадоксальному афоризмі Піциса: "Все те, що не вбиває мене, робить мене сильнішим"... Я ніколи не мав майна, майже ніколи не жив у безпеці. Кілька разів я втрачав усе те, до чого був прив'язаний матеріально: книжки, вагери й особисті намітки. В Брюсселі, в Парижі, в Барселоні, в Берліні, в Ленінграді, на кордоні СРСР, знов у Парижі, я майже все залишав за собою — або все було від мене забрано. Це зробило мене байдужим до матеріальних речей, але ні до чого не знеохотило мене.

Мої здібності завжди тягнули мене до розумової праці. Небагато приємностей мені здаються такими великими, як оці — зрозуміти і висловити. Це, мабуть, моїм книжкам я надавав найбільшого значення, але я написав куди менше, ніж цього хотів би, поханцем, не маючи змоги — в боротьбі — навіть перерхитати написане. Мої книжки мали дивну долю. В моїй першій батьківщині, Росії, саме тому, що я хотів їй служити без брехні, вони всі були заборонені навіть до появи в світ; і політична поліція сконфіскувала в мене рукописи кількох закінчених творів — оводі багаторічної праці...

...Я бачив, як народилася велика категорія "анатридів", тобто людей, яким тиранії відмовляють навіть у національності. Щодо права на життя становище анатридів, які в дійсності є людьми, що найбільше прив'язані до своїх батьківщин і до батьківщини вселюдської, можна порівняти лише зі становищем середньовічного "ізгоя", що, не мавши ні володаря ні сюзерена, не мав ні прав, ні захисту, і чие саме ім'я стало чимось на зразок образи...

Російська інтелігенція дуже рано втовкмачила мені в голову, що сама суть життя полягає в тому, щоб свідомо брати участь у здійсненні історії. Що більше я про те думаю, то більше воно здається мені глибоко правдивим. Це значить діяльно виступати проти всього того, що принижує людей, і брати участь у кожній боротьбі, що прагне їх визволити й звеличити...

...Я відразу розпізнав у російській революції зародки тяжких лих, таких, як нетерпимість і нахил до переслідування інакодумців. Вони походили від необмеженого почуття посідання істини, основаного на доктринальній суворості...

...Я не беру під сумнів, що довгий роздумі, пі наукового духу марксизму, ні його вкладу, раціонального та ідеалістичного водночас, у нашу сучасну свідомість; але я не можу стриматися від того, щоб не вважати за справжнє лихо те, що правдивий марксизм захелів, у величезній країні, яка перебувала на шляху до соціальної перебудови, — апарат влади. Хоч би яка була наукова цінність якоїсь доктрини, як тільки вона стає урядовою, інтереси держави не дозволяють їй більше займатися безсторонніми дослідженнями...

Революціонери, бажаючи створити нове суспільство, "найширшу демократію трудящих", — власними руками, собі того не усвідомлюючи, побудували найстрашнішу державну машину, яку лише можна собі уявити, і коли ми це з обуренням спостерегли, ця машина, керована нашими братами й товаришами, повернулася проти нас і нас розчавила...

...Це вже більше не революціонери роблять величезну всесвітню революцію, це деспотизми дають їй початок, це сама техніка сучасного світу круто пориває з минулим і примушує народи цілих суходолів знову розпочинати життя на нових основах. Що ці основи певинні спиратися на соціально справедливість, на доцільну організацію, на пошану особи, на свободу — це для мене ясна очевидність, що помаду-малу примусить визнати себе серед нелюдяности теперішнього часу. Майбутнє мені видається повним можливостей, більших, ніж ті, що ми їх передбачали в минулому...

Нехай же муки, досвід і навіть помилки мого вирозлого в борні покоління бодей трохи освітлюють шляхи в це майбутнє!"

ВАРТІСТЬ СПОГАДІВ В. СЕРЖА

Читач уже збагнув вартість спогадів Віктора Сержа, цю хвилюючу спевідь людини, що ціле своє життя боролася за свободу й що за зрілого свого віку побачила, чим скінчилася ця боротьба. Як людський документ спогади Віктора Сержа перевищують все те, що було досі видруковано. Коли маєш враження якоїсь штучності від книг Жіда, Кестлера..., то в спогадах Сержа відчувається щирість на кожній сторінці.

Але спогади Сержа становлять також надзвичайне історичне джерело. Читач знаходить тут портрети сотні людей, що діяли в СРСР (шкода, що до книги не додано покажчика імен). Кого тільки тут нема? Блок, Гесвін, Велий, Маліновський, Крестинський, Радек, Ленін, Калінін, Чічерін, Раковський, Бухарін, Горький, Троцький, Зінов'єв, Ю. П'ятков, Лозовський, Бела Кун, Євдокимов, Йоффе, Суханов, Блюмкін, Рязанов, Круська, Рамзін,...

А діячі політики й культура в Евреї? Борис Суварін (не можна не підкреслити його передбачливість і громадянську відвагу), Садуль, Паскаль, Гільбо, Фуке, Фроссар, Барбюс, Ромен Роллан, Дален, Вандервельде, Бержере, Адлер, Кляра Цеткін, Доріо, Кашен, Анжеліка Балабанова, Лукач,... (подаємо всі ці прізвища так, як вони спадають нам на думку, без жодного підкреслення ваги тієї чи іншої особи)...

УКРАЇНА В СПОГАДАХ В. СЕРЖА

А Україна? Яке ж місце вона займає в спогадах Віктора Сержа? Він є байдужий до неї. Серж не знав України й сам підкреслює, що ніколи не був у Києві. Тому про Україну він згадує лише принагідно (стор. 97, 100, 119, 125, 135, 189, 202, 213, 281, 336, 383...), часто-густо у виразах, що не можуть не викликати якогось відруху в українця. В. Серж говорить про "банди українських націоналістів" (стор. 97, 119), пише з прихильністю про Махна (стор. 135), про Юрія Пятакова (стор. 189) про Є. Бош (стор. 213). В Оренбурзі Віктор Серж лише випадково згадує про Шевченка (344)... Проче три менти, що про них згадує Серж, варт занотувати для історика України.

"Я — пише Серж, — обідав за столом в ідальні Комінтерну з невисоким, надзвичайно худорлявим і погано одягненим чоловіком, що мав на сухій шиї голову з тонкими рисами хворого хижого птаха. Це був Скрипник, старий більшовик, член уряду України, той, що мусив застрелитися 1934 р., обвинувачений, очевидно брехливо, в "націоналізм" — в дійсності тому, що протегував кільком українським інтелігентам" (стор. 125).

У Відні Серж часто бачився з Юрком Коцюбинським, тоді повноважним представником Радянської України: "Високий гарний хлопець, з невеличкою борідкою, що злегка облямовувала йому обличчя, з орлячим профілем, з доладно збудованою головою молодого гуманіста старих часів, але далеко поважніше оснащеною... Він сьмнатизував найбільш радикальній групі опозиції, опозиції "демократичної централізації"... З Відня він переїхав до Варшави як генеральний консул; його розстріляно без суду 1937 р." (Стор. 202).

Нарешті третя згадка про Україну в спогадах Віктора Сержа, що її варт занотувати. Це згадка про Бенуа-Мешена, автора голосної праці за німецької окупації про Україну¹⁾, міністра в уряді Маршала Петена; після визволення Франції його було засуджено на довічні каторжні роботи.

"Мало відомий публіцист, автор нічогенької "Історії німецького війська", попрохав у мене побачення. Я запитав про нього в одного лівого видавця, який оповів мені: "Це колишній композитор, добрий компілятор, без політичного обличчя"... Ми зустрілися в каварні на бульварі Сен-Мішель. Це був молодий чоловік тридцяти п'яти років, безбарвний, в окулярах, обережний у своїх словах і дуже уважний. По десятиох хвилинах я був певен, що він мусив належати водночас до 2-го бюро²⁾ й до якоїсь іншої організації, може німецької. Він мені сказав, що думає написати історію громадянської війни на Україні.

— Чи знаєте ви російську мову?

— Ні.

— Чи ви їздили по Україні?

— Ні.

— Чи ви вивчали революцію в Росії?

— Спеціально, ні...

1) Benoist-Méchin, L'Ukraine des origines à Stalin. Paris, Albin Michel, 1941, стор. 124.

2) Французька розвідка установа.

Розмова перейшла на біжучі події, і я побачив, що мій співрозмовник особливо цікавився поставою українських селян на випадок війни.

— Я урвав розмову, сказавши йому: — Україна є несадоводена, але вона буде запекло боронитися проти великого нападу"... (стор. 383).

Отже — це буде висновок цих рядів — можемо порадижити всім тим, хто знає французьку мову, прочитати талановиті спогади Віктора Сержа, цього поборника справедливості, як висловився незабутній Еммануїл Муньє: "Ce fut un vrai combattant de la justice...".

Еміль Золя

(До 50-ліття його смерті)

Минулого року Франція відзначала п'ятдесятіття з дня смерті Еміля Золя, що несподівано, через нещасливий випадок, затруївся газом у власній хаті при rue de Bruxelles і помер 29 вересня 1902 р. Письменникові зробили урочистий похорон і навіть віддали військову шану, але офіцер, що командував почесним відділом, коли повернувся до касарні, дістав поличника від одного свого товариша...

Річ бо в тому, що французький романіст був у центрі політичної боротьби, що точилася тоді в цій Франції й була зв'язана з «аферою», точніше справою капітана Дрейфуса, жида з походження, засудженого 1895 р. за «державну зраду»...

13 січня 1898 р., в газеті Жоржа Клемансо «Ангоге» з'явився відомий одвертий лист Еміля Золя до президента Республіки Фелікса Фора, лист, що йому Клемансо надав голосного заголовку «Я обвинувачую». В цьому листі французький письменник обвинувачував Генеральний Штаб, що дбав лише про кастові інтереси й причинився до засуду Дрейфуса. Військовий міністер за це оскаржив Золя перед судом. В лютому-березні 1898 р. відбувся голосний процес, на якому письменника засудили на рік в'язниці й на грошову пеню — 3.000 франків (золотом!). На пораду своїх друзів, Золя тоді виїхав до Англії. Коли 9 вересня 1899 р., Дрейфуса помилували, Золя зміг повернутися до Франції.

Сьогодні, за дуже малим винятком, ніхто не згадує у Франції про справу Дрейфуса. 50 років (і яких років!) в історії Франції, що пережила за той час дві війни й німецьку окупацію, охолодили ті пристрасті, що колись кипіли навколо особи письменника. Ювілей 1952 р. був ювілей письменника-романіста Еміля Золя, а не автора листа «Я обвинувачую»; хоч чи не через той лист тлінні останки Золя від 1908 р. знаходяться в Пантеоні?

**

Золя належав до літературної школи «натуралізму», як кажуть у Франції, або до «реалізму», як кажуть в Україні. Він належав до тієї групи французьких письменників (Альфонс Доде, брати Гонкури, Фльобер, Мопсан...), що панувала у французькому романі від 1857 р. (дати появи «Пані Боварі» Фльобера аж до 1887 р. (дати появи літературного мніфеста тієї групи...).

Маючи 28 років, Золя вирішив зробити для свого часу те, що Бальзак зробив перед ним, а саме: створити цикл романів, де з'являтимуться ті самі особи, тобто — створити «Людську Комедію» того покоління, що за часів Бальзака сиділо ще на школьній лаві.

Отже, на самому початку своєї літературної діяльності, Золя накреслює плян праці, що їй залишиться вірний аж до кінця. Цей плян матиме так зване «Генеологічне дерево» однієї родини, що її члени висупатимуть у двадцяти романах: «*Les Rougon-Macquart, Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*» («Ругон-Маккари, натуральна й соціальна історія родини за часів Другої Імперії»). Головну ідею своєї «Людської Комедії» Золя запозичив у науки, як її тоді розуміли: детермінізм Тена, та ідея спадковості Дарвіна... Коли бо Фльобер був лише артист, Золя хотів бути вченим; Золя так ніколи й не зауважив різниці між дослідом, що його роблять у хемічній чи фізіологічній лябораторії, і між дослідом у романах, де все відбувається в голові письменника й що є кінець-кінцем лише більш-менш довільним припущенням...

«Ругон-Маккари» — це картина родини, це — так би мовити — протокол її розкладу. В цьому «розкладі» родини «Ругон-Маккари» — полягає цілий «натуралізм» Еміля Золя. Але є в романіста речі, що їх нема в інших «натуралістів»: оптимізм працівника та віра — майже релігійна, — віра в тогочасну науку. Останній роман «Людської Комедії», що його створив Золя «Лікар Паскаль» (1894) показує — можна сказати — символічну постать, постать доброго й статечного вченого, борця за правду, що весь час іде наперед...

«Ругон-Маккари» як літературний твір не є рівний. Він — зовсім довільний і найвний. Ніхто не користуватиметься ним як джерелом до студій французького життя. Нема справжнього провінційного життя в «Кар'єрі Ругонів» («*Fortune des Rougons*»), або в «Здобутті Пляссана» («*Conquête de Plassant*»). Золя просто не знав того суспільства, він його розглядає, можна сказати, через дірку замка. Нема в нього того живого досвіду, що його мав Бальзак. Порівняйте роман Бальзака «Торговий дім киці, що грає в м'яча» («*Maison du chat qui pelote*») з твором Золя «Магазин «Щастя жінок»» («*Au Bonheur des Dames*»), і ви зразу збагнете різницю між цими двома французькими письменниками. В останньому романі ми знаходимо лише універсальну крамницю, але нема в ній того, хто продає цей крам...

**

Перший твір Золя, що висунув його на чільне місце у французькій літературі, це — написаний 1877 р. роман «Дурман» (*L'Assomoir*), де письменник змалював страшну картину народньої хвороби — алькоголізму. Золя бо є романіст — нарід. Песимізм Золя не є ґрунтовний песимізм, як у Тена, але лише відносний, що завжди кінчається вірою в поступ. Філософія Золя є незвичайно обмежена, але це є «філософія» народу. Вона вся має одне лише слово — «праця». Золя мав релігію праці, так само, як Бальзак мав релігію волі. Під цим оглядом, характеристична є назва роману Золя, що належить до циклу «Чотири Євангелії», ця назва — «Праця». Властиво, лише три Євангелії були написані: «Плодючість» (тут Золя змалював батька, що мав дитину за зрілих років свого життя), «Правда» (справа Дрейфуса), та «Праця». Четверта Євангелія «Справедливість» не була написана. Але чи «Справедливість», як це твердив Прудон, не є альфа й омега кожної «філософії», що її творить нарід?

Вище за все ставив французький письменник свій народній ідеал, що його знаходимо наприкінці одного з найчільніших романів «Жерміналь» (1880 р.), де автор в особі Етьєна твердить, що «робітництво єдина сила, яка

може «обновити людство»; або на останніх сторінках «Розгromу» («La Débâcle»), де з великим співчуттям змалювано героїчну боротьбу й загибель паризьких комунарів...

Куди менш вдатні є романи Золя, присвячені трьом містам: Лорд, Рим, Париж. Для того, щоби змалювати релігійне життя в цих трьох містах, Золя не мав релігійного підложення. Він просто не розумів того життя, а документуватися про віру це є річ просто смішна... Коли Золя створив у романах «Ругон-Маккари» — так би мовити — фізіологічний роман, ця фізіологія зовсім не пасувала до релігійного життя Лорду, Риму та Парижу.

В цих романах Золя не є безсторонній свідок сучасности, він судить, проповідує й захищає певні філософічні й соціальні погляди.

Не зважаючи на свої «наукові» амбіції, Золя був, перш за все, романтик і, як це не дивно, він нагадує багато В. Гюго. Справжнє джерело романів Золя треба шукати не в «Пані Боварі» Фльобера, а в «Знедолених» В. Гюго (див «Україна» ч. 8, стор 650-657).

**
*

Золя мав талант, правда талант грубий, але сильний, з багатощодою уявою. Його романи — це лише поеми, поеми важкі, іноді навіть грубіянські, але все ж поеми. Він збагачує все, що бачить, не даючи читачеві звичайного опису життя, а мрію про це життя. Місто Париж, копальня, універсальні магазини, паротяг, стають під пером Золя якимись страшними істотами, що загрожують, страждають, пожирають... І все це так швидко перед очима читача, як страшний кошмар... Людський документ? Але в такій самій мірі, як «Легенда віків» В. Гюго є «людський документ».

Золя, повторюємо, був романтик, і в цьому романтизмі, саме й полягає цінність його творів: Останні романи Золя є грандіозні візії, що захоплюють читача... Нездібний оживляти окрему людину, Золя має талант оживляти рух, юрбу, маси: вуличний рух, масовий страйк, народний заколот... Під цим оглядом, не можна й сьогодні не захоплюватися «Жерміналем», або «Дурманом», що є епопеєю паризького робітництва. Ці два романи залишаться, мабуть, надовго в світовій літературі.

**
*

Критика у Франції, загалом, була несправедлива до Золя, через політичні інтриги («справа Дрейфуса!»). Двадцять років тому Андре Жід писав: «Сучасна дискредитація Золя не робить великої чести сьгоднішнім літературним критикам». Справді, де-не-де можна ще й сьогодні почути такі голоси, що — мовляв — Золя був лише дурисвіт... Є це, очевидно, річ несправедлива. Золя є не абиякий письменник і він написав значущі твори.

Сучасний європейський роман завдячує багато Золя, як у Франції, так і за кордоном. Щодо останнього, вистачить зачитувати імена Ептона Сінклера, Джека Лондона, Томаса Манна, Гавтмана, Бляско Ібаньеса, Стріндберга...

Зрештою, голоси французької критики про Золя є подібні до таких самих голосів про Бальзака з 1880-х років... Нема чого й казати, що в таких голосах заважає «політика», а коли «політика» втручається до «літератури», все стає негармонійне...

В колишній Росії та в колишній Україні Золя був дуже популярний. Іван Франко, без сумніву, зазнав впливу деяких романів Золя. Проте ледве чи був великий вплив творів Золя в російській літературі. Під цим оглядом,

варт тут зачитувати (в перекладі з російської) невиданий лист тонкого критика й знавця російської та української літератури В. Горленка до Дені Роша, з 20 жовтня 1902 р.: «Спішу висловити вам свій жах з приводу смерті нещасного Золя. Я зовсім не є його прихильник, не пам'ятаю, щоб хоч який з його творів дав мені хоч яке задоволення, але все ж не можу не цінити його великого таланту й літературної сили. В російській пресі про нього, певно, напишуть безмежну кількість статтів, особливо в жидівських органах, що для них Золя є тепер божество. Слава його в Росії була штучна. Російську публіку запевнили, що Золя є великий письменник, і вона, боячись здаватися реакційною й нетямущою, повірила. В дійсності, значення Золя для російської літератури, веро. Це не те, що великий Бальзак, Жорж Занд, Гюго, Доде, навіть Мопсан, що справді мали великий вплив на наших письменників».

Хоч у згаданому листі є деякі речі, що їх сьогодні, з перспективи 50-ох років, важко ухвалити, але думки В. Горленка про малий вплив Золя на російську літературу є правильні...

Популярність Золя в СРСР, між читачами, не зменшилася, навпаки, вона збільшилася. Переклади його творів на російську мову численні; щодо творів французького письменника українською мовою, небіжчик Микола Скрипник, будучи в Парижі 1927 р., з гордістю говорив про український переклад творів Золя, як про велике досягнення української культури...

Франко-українські річниці 1953 року

Триста років тому (1653) помер 25 жовтня *Геофрост Ренодо* (Renaudot), засновник відомої "Gazette de France", першої газети у Франції, що на своїх сторінках завжди подавала цінні вістки про Україну;

З'явилася драматична ода "Мойсей" з-під пера *Антуана-Жерара де Сент-Амана* (Saint-Amant), французького поета й відважного воєнка, одного з засновників "Французької Академії" (1594-1661). В своїй оді Сент-Аман, який знаходився в почоті королеви Марії, дружини Яна Казимира, що була вихована при французькому дворі, кляне козаків і пророкує їм поразку.

175 років тому (1778) помер *Вольтер* (30 травня).

150 років тому (1803) народився *Проспер Меріме* (18 вересня).

125 років тому (1828) народився *Жюль Верн* (8 лютого), приятель *Марка Твочка*, що була перекладачем його творів на російську мову ("Україна", ч. 1, стор. 2);

Народився літератор і публіцист *Абу* (About) (1828-1885), що чимало причинився до появи розвідки

Еміля Дюрана про Шевченка в *Revue des deux Mondes*, 15 червня 1876 р. (Ілько Борщак, Шевченко у Франції: Львів, 1933, стор. 9).

Сто років тому (1853) народився французький історик *А. Шюке* (Schuquet), що про нього ми вже згадували ("Україна", ч. 5, стор. 309); з'явився "Contes et Nouvelles" французького письменника *Армана Понмартена* (Pontmartin), приятеля *Мелхіора де Волюс*, автора "Мазени" французькою мовою, що в своїх листах до Понмартена (1811-1891) згадує кілька разів про свій твір.

ДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ ЕПИСКОПА ШАПТАЛЯ

30 травня 1953 р. в церкві *Saint-Julien-le-Pauvre*, під головуванням Монашійора Тузе, помічника паризького архієпископа — Кардинала Фельтена, відбулася урочиста богослуження з нагоди десятиліття смерті єпископа "чужинців" Шапталя, що йому українські католики завдячують тим, що сьогодні носідають перву дри вулиці Святих Отців ("Україна", ч. 8, стор. 598-599).

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

Невидані листи Миколи Зерова до Василя Чапленка

(1928-1935)

Після уривків з невиданих листів В. Горленка до М. Стороженка (Див. «Україна ч. ч. 7, 8), починаємо тут друкувати невидані листи М. Зерова до В. Чапленка. Автор тих листів займає визначне місце не тільки в історії української культури взагалі, але й в історії розвитку української літературної мови зокрема як своїми перекладами, так і своїми оригінальними творами.

Листи подаємо згідно з оригіналами, зберігаючи не лише мову М. Зерова, але й правопис, ба навіть пунктуацію.

Примітки без підпису належать Редакції, зазначені ініціалами «В. Ч.» — В. Чапленкові.

Редакція

Я не був ніколи безпосередньо знайомий з Миколою Зеровим. Знав його тільки здаля" як одного з київських неоклясиків, що імпонували мені своїми незалежними від офіційних настав поглядами на літературу. Хоч організаційно я належав до спілки селянських письменників "Плуг" (до якої, зрештою, я приєднався випадково: тоді, на початку 20-их років, в Дніпропетровському іншої української організації не було), але в літературній дискусії між "Плугом" та "Гартю" чи, власне кажучи, між головою "Плугу" Пилипенком та лідером "Гарту" Хвильовим мої симпатії були по стороні останнього. Тільки ж я схилявся до Хвильового не тому, що він був "гартянець", а тому, що з ним був Микола Зеров як авторитетний заступник "психологічної" Європи. Показовим для цих моїх настроїв був, наприклад, один такий факт. Листуючись із Гр. Косинкою, я якось надіслав був йому свою поемку "Уперехрест" з проською показати її Миколі Зерову, що його я назвав у тому листі "символом Європи". Косинка так і зробив. Але відгук Зерова на мій твір був негативний. "Не похваляю "символ Європи", — написав мені Косинка. Але це не змінило моєї пошани до Зерова, і я, будучи членом редакційної колегії журналу "Зоря", всяково намагався (разом з іншим членом тієї колегії — М. Лебедем) "пропихати" його сонети, яких він уже тоді, в другій половині 20-их років, не міг друкувати в київських журналах. Це, очевиднож, якось дійшло до Зерова, бо він одного разу вислав мені, ще незнайомій з ним людині, свій переклад "Мазени" Ю. Словацького, з авторським написом.*

Задумавши написати працю "Сонет в українській поезії" (це мали бути моя промоційна аспірантська праця), я, за згодою мого безпосереднього керівника П. Вфремова, написав Зерову листа з проською допомогти мені порадами. Так почалося моє з ним листування. Але восени 1929 року мене заарештовано

*) Трагедія на п'ять актів, переклад і вступна стаття М. Зерова, «Слово», Київ, 1926, стор. 134.

в справі СВУ (хоч про цю організацію я довідався від слідчого), і моє листування з Зеровим обірвалося. Вийшовши, після семимісячного ув'язнення, на волю, я узяв далі працювати над історичною повістю "Пиворіз", п'яткові сторінки якого мандрували зо мною до ДПУ. Викінчивши два чи три перші розділи, я послав був їх до "Червоного Шляху", і їх читав П. Тичина як один з редакторів цього журналу. До друку цих розділів не прийнято, і я одержав свій рукопис з таким написом П. Тичини: "Добре. А тільки: де ж найбільш важливо?" Після цього я вирішив звернутися до якогось незалежного критика. Ким повість була на три чверти готова, я надіслав її М. Зерову. Так було відновлене наше листування. Я вже був тоді на вигнанні, Зеров, як це видно з його листа від 14/ХІІ 1934 р., готувався до того. А як ця загроза стала вже реальна і він опинився в Москві, то, рятуючи своє літературне надбання, він надіслав мені до слову "Sonnetarium".

Із листів цього часу видно, як ця зацькована людина, що висіла вже буквально над прірвою, хапалася за окремі живі зв'язки з життям, з тими одиницями, які ще їй не відірвалися. Трагедію такого суспільного "осамітнення" зрозуміють тільки ті, що перебували в більшовицькій дійсності. Коли я, не одержуючи вже відповідей на свої листи до Зерова і до інших осіб, зв'язаних з його адресами, з якоюсь упертою завзятістю пішов на одну його московську адресу, то господар так перелякався, що не запросив мене навіть сісти, і наша кількахвилинна розмова відбулася біля порога. А що з Зеровим і де він, той госп дар так мені й не сказав. Річ ясна, що Зеров тоді був уже заарештований.

Думаю, що листи Миколи Зерова мають вартість не тільки для його життєпису та характеристики літературних поглядів, а й для історії нашої творчої інтелігенції взагалі під більшовицьким режимом.

В. Чапленко

І.

Київ, Леніна 82,7.

4. ХІІ. 1928.

Вельмишановний товаришу!

Збирання українських сонетів — праця, як на мій погляд, і вдача, і потрібна. А надто як Ви маєте на оці, хоч би в далекій перспективі, написати спеціальну про український сонет розвідку, подібну до праць Гросмана¹⁾ про російських сонетистів, або Євг. Баричевського про білоруських. Без спеціальної довідки, на жаль, не можу сказати, хто саме з «Молодої Музи»²⁾ писав сонети; але, навівши справки, дуже радий буду повідомляти Вас про окремі свої спостереження. Оскільки пригадую собі взагалі, Молодомузії не були сонетарями; навіть найталановитіший із них Карманський³⁾ був невеличким найблизьших чотирьохрядкових строф. Хороші сонети (з погляду побудовання) можете знайти у Михайла Івановича Рудницького (Lwów, Cetnerowska 9, Dr. Michał Rudnicki) —

1) Леонід Петрович Гросман (нар. 1888 р.), радянський літературознавець. Бібліографія його праць у «Писатели современной эпохи», т. II Москва, 1928.

2) Літературний гурток галицько-українських мовців модерністів, що наслідували західно-європейську поезію. До того гуртка, що існував у роках 1906-1909, належали П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, М. Рудницький, С. Твердохліб, М. Яківів... В. Ч.

3) Петро Карманський (нар. 1878 р.). В. Ч.

нього епігона Молодої Музи, чи може краще: її Веніямина (нар. 1889). Де-що можна знайти і в созвучного молодомузьям Мелетія Кічури⁴⁾ (нині член Західньоукр. Плуга і живе в Києві). Ранні книжки його недоступні, для Киян — нема їх і в автора, — але дещо є виписане у мене із рецензій «Української Хати»⁵⁾. Кічура прихильник сонета — «вільноопущенного» і на цій підставі не зберігав строгої послідовності рим чоловічських та жіночих, що, здається я й відзначив у своїй рецензії на його останню книжку в «Ж й Р»⁶⁾ за цей рік.

Із давніх українських авторів-галичан хороші сонети, хоч по Грінченківські бліді змістом, писав Микола Устиянович (1811-1885)⁷⁾.

В додатку посилаю Вам два сонети М. Рудницького видруковані в «Новій українській поезії», моїй книжечці⁸⁾ 1920 року і один свій із останніх.

Широ бажаю Вам успіху в Вашій роботі — вона може бути дуже цікава і несподівана результатами.

Ваш Мик. Зеров

Отчество мое: Константинович.

II.

Київ. 12. XII. 1928.

Вельмишановний товаришу!

Посилаю Вам ще три свої сонети⁹⁾. Дуже радий знайти аматора цієї непопулярної у нас строфи. Крім посланих Вам зразків сонетної творчості М. Рудницького, у мене є ще скільки його сонетів — недрукованих, силабичних теж, але не таких яскравих. Як що Ваша охота мати їх, — перепису і пошлю.

Чи звернули Ви увагу, що я в Сонеті про Іванів гай¹⁰⁾ даю останній рядок шостистоповий. Це не випадок (я робив те саме в «Князі Ігорі»¹¹⁾ і в «Олександрії»¹²⁾). Мені здавалося, що при конденсуванні змісту в остан-

4) Мелетій Кічура (нар. 1881 р.), галицько-український поет. Автор збірок поезій «Без керми», «Темні пасаті»... На Радянській Україні брав участь у зошитах «Західня Україна», що виходили як видання секції «Плуг» від 1927 по 1931 рік.

5) «Українська Хата», місячник, що виходив у Києві в рр. 1909-1914 за редакцією Микити Шаповала та Павла Богацького. В. Ч.

6) «Життя й Революція», місячник, що виходив у Києві від 1925 р. до 1932 р., за редакцією О. Дорошкевича, М. Терешенка та І. Лакізи.

7) Микола Устиянович (1811-1885), греко-католицький священик, письменник і поет, посол до першого галицького сейму (1861-1866). Про нього див. К. Левицький. Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914, на підставі споминок. Львів, 1926, стор. 80, 81.

8) М. Зеров має на увазі збірник, що він його уклав під заголовком «Нова українська поезія». Київ, Всеукраїнське Державне Видавництво, 1920, стор. 136. М. Зеров тоді вислав сонети М. Рудницького «Сказати щиро вам, химерна і зрадлива» (стор. 59-60) та «Зимовий сонет» (стор. 60). До останнього він дав примітку, що складалася з «перекладу» вислову Рудницького «Зложити в дарі вам» словами «зложити вам на подарунок» та оцінки його: «Я дуже люблю цей сонет, не вважаючи на страшу його силабіку». Вислав він також свій сонет «Куліш», що є видрукований на стор. 102 збірки Зерова «Sonnetarium», Берхтесгаден, в-во «Орлик», 1946, стор. 196. В. Ч.

9) З цим листом Зеров вислав «Джерела Качі (Sonnetarium, стор. 58) «Іванів гай» (теж там, стор. 101) та «Весна на горах» (теж там, стор. 143, див. також стор. 185). В. Ч.

10) Див. попередню примітку.

11) «Sonnetarium» (стор. 152).

12) Теж там (стор. 150).

ньому рядку, видовження його так само законне, як і в Спенсеровій¹³⁾ строфі. Досі ніхто, оскільки мені відомо, мого відступу від канона не зауважив.

Ваш Мик. Зеров.

III.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Ваш лист знайшов мене у Москві, в гуртожитку «дома учених», куди мені його переслала Людм. Васил. Котова, давня моя і всієї нашої родини приятелька. Її адресою (Київ, ул. Воровського 85, Горплан) Ви можете ще скористатися раз або два, коли захочете мене знайти. Бо я стою на роздоріжжі і сам не знаю, де ще отаборюсь.

Радий, що моя рецензія припала Вам до вподоби. Автори бувають здебільшого дуже дражливі, і я тепер боюся їх зачіпати. Хто його знає, може образити чим.

Ви нагадуєте мені, що я забув про Ваш гумор. Можливо. Я не люблю українського гумору — він якийсь фізіономічний, мімічний, нелітературний з самої своєї природи. Мені здалося, що він і у Вас своїм поворотом до етнграфічної стихії, таїть небезпеку перетворитися у щось подібне до народньої гумористики... Припускаю, що я сужу помилково: для того треба б було ще раз перечитати повість, щоб мати право виносити під цим поглядом певний вирок.

Найцікавішим у Вашій повісті мені вилається герой. Я розказував про Вашого пиворіза¹⁴⁾ Серг. Ів. Маслоу¹⁵⁾ і він старанно звичаєм своїм наніс Вас на картку, щоб не загубилась пам'ять ще про одну трактовку дяківської фігури.

Про мої сонети Ви судите надто ласкаво. На мій погляд ні про яке мистецтво слова говорити не доводиться. Все те сухарі, «сухарна продукція», вірш ніде не пливе, а скрізь і завжди підганяється, приладжується. Поезія для хатнього вжитку. Втім, коли хочете де що одержати — я до Ваших послуг. Тільки напишіть мені, що Ви маєте уже з моєї продукції крім Камени¹⁶⁾ з 16 її сонетами, щоб я не прислав Вам чогось зайвого. Знаєте Ви мою «Вергілія»¹⁷⁾ («Мужик із Мантуї повільний і смагливий»), «Близнят»¹⁸⁾, «Водника»¹⁹⁾? Скільки сонетів Вам відомо з циклу «Завжди перечитувані»²⁰⁾ etc.

13) Едмунд Спенсер (1552-1599), англійський поет XVI в., відомий своєю поемою «Королева фей».

14) В. Чапленко. Гиворіз. Історично побутова повість. Українське Видавництво. Крак-в-Львів, 1943 стор. 122.

15) Сергій Іванович Маслоу (нар. 1880 р.), відомий український бібліолог та історик української літератури. Див. Український Науковий Інститут Книгознавства. Сергій Маслоу. 1902-1927. Київ, 1927, стор. 30.

16) «Камена» з'явилася 1924 р. в Києві, у видавництва «Слово». Є львівське видання 1943 р.

17) «Sonnetarium», стор. 151.

18) Теж там, стор. 108.

19) Теж там, стор. 109.

20) Цей цикл у друку дістав назву «Книжки і Автори», «Sonnetarium» стор. 64-70.

А тепер, коли охота, читайте:

(Тут Зеров подав у листі тексти своїх сонетів «Poog Yorick»²¹), «Чорніє лід...»²²), «Дванадцять днів»²³)...

IV.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Вашого листа — дата 29. X. 34. — я одержав тільки вчора 14 листопада: кілька день пройшло, поки він перейшов з університету до мене на помешкання.

Ви не помилились, заадресувавши його в Київ. Я тимчасом ще тут, хоч не знаю і не можу поручитись, що скажімо року 35 не опинюся десь інде, в пошуканні душевного спокою.

Два тижні тому у мене вмер од скарлатини єдиний син, десятилітній хлопчик, обдарований інтелектуально і сердечно. За день перед його смертю заразилася тим самим дружина. Тепер вона в лікарні — довідалась про малого і, самотня, серед чужих людей, тяжко все те переживає. Через місяць ми з нею побачимось, і хто знає: може доведеться «зміняти обстановку».

Проте до Вас і до Ваших «Пиворізів» це не має жодного стосунку. Тимчасом — я в Києві, не можна сказати, щоб «не при собі». Листи з Ашхабаду²⁴) доходять — правда, не без ушкоджень (так напр. вложеного Вами в конверт сонета я не дістав) — але все таки не в астрономічні речинні. Отже «Пиворізів» присилайте — я їх прочитаю з приємністю: вісімнадцятим віком я колись зваймався і донині ще люблю його, хоч знаю не так добре, як би хотів.

Сонети свої Вам посилаю при цьому. Трохи, бо не маю путнього паперу — писати ж на чортзначому, де літери не випишеш, щоб вона тобі не розпливлася — то є, як на мене, мука нестерпна. Сонети я пишу досі: маю їх, оригінальних 79, перекладних 26. Щоб мав якісь досягнення в техніці, по совісті не можу сказати — навпаки, мені здається, що синтаксична одноманітність, обмеженість лексики, вимушеність і повторність рим скоро покладуть край моему сонетофікаторству.

Що до перекладних речей, — то безперечно, над перекладним сонетом я ще попрацюю. Маю добрий намір зробити антологію класиків Сонету — дати децю з *Vita* цюова Данте, кілька речей Петрарки, можливо Тассо. Із франківців у мене вже є десять речей Ронсара²⁵) і Дю-Белле²⁶), вісім сонетів Ередія²⁷) — треба ще Банвілля²⁸), Ж-де Лорма (Сент Бе-

²¹) «Sonnetarium», стор. 71.

²²) Теж там, стор. 93.

²³) Теж там, стор. 138. У друку цей сонет дістав назву «В Донбасі», з датою «4 травня 1932». У тексті, що його М. Зеров надіслав до В. Чапленка, під цим сонетом читаємо: «Ст. Нирково, Ю. ж. д. Під Бахмутом 1931 р.».

²⁴) Столиця Туркменської РСР, де В. Чапленко був тоді на вигнанні.

²⁵) П'єр де Ронсар (1522-1585), поет, очолював «Плеяду», групу французьких поетів XVI в., що обновила французьку поезію.

²⁶) Жюакім дю Белле (1522-1560), поет, друг і найближчий співробітник Ронсара. Це він уклав маніфест «Плеяди», що мав красномовний заголовок: «Défense et illustration de la langue française» («Захист і висвітлення французької мови»).

²⁷) Жозеф-Марія де Ередія (1842-1905), автор збірки сонетів «Трофеї», член Французької Академії.

²⁸) Теодор де Банвіль (1823-1891), поет, великий майстер рими.

ва)²⁹). Із німців думаю перекласти дещо із «Опанцерованих сонетів» Ріккерта³⁰) і з Венеціанського Циклу Фон-Платтена³¹). Потім підуть англійці — Сідней³²), Спенсер³³), Шекспір, Вордсворт³⁴), Баррет-Броунінг³⁵), Свінберн³⁶) — росіяни, поляки — всього має бути до 30 авторів і близько 120 речей. Дещо з того вже зроблено (Мішкевич напр.) — дещо за «пределами досягаемости» як Камоєнс³⁷). Де достати португальський текст і хто допоможе у ньому розібратись? А як без Камоєнса в антології сонета? «Ім скорбну мысль Камоєнс облекал».

Поки що прощайте. Пиворізів жду. На всякий випадок через два три дні після цього листа шлю одкритку. З двох щось повинно ж прийти.

Ваш М. Зеров.

Київ, ул. Леніна 82,7.

15 ноября 34.

V.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Одповідаю на Вашого листа коротко і по пунктах — на прозі взагалі не розуміюся і не знаю, як про неї писати: сам за все своє життя не написав ніодної навіть новели.

Отже 1) Чи до речі Козку іменували паном? Думаю, що до речі, оскільки самі дяки себе так іменували. Як Лукію — не знаю! Може б добродійкою, господинею чи як інакше. Чи варт замість Козка писати Кізка? Думаю, не варт. Старшина в 20-40-х рр. свої прізвища полонізувала, духівництво мусіло їх наближати до книжної мови, отже і такі фонетичні з'явища живої мови як ікання мабуть було не властиве їх прізвищам. Приклади Вам знані з правописних словників: Котляревський, а не Котлярівський; Артемовський, хоча тепер говоримо: Артёмівська округа.

2. Чи не вульгаризуєте Ви мови? Думаю, що ні. Але я заперечував би проти надто великої печаті етнографічних замилювань, що лежить на ній. Я би намагався бути стислішим, систематично перекреслюючи зайві слова: «як ото бузувір отой» надто там, де Ви, як автор, говорите від себе. Я проти і таких конструкцій, як «Розбивши вітер чорні хмари ліг біля моря відпочить». Я їх знаходив у Державіна³⁸) і в Котляревського — очевидно, це жива риса розмовної синтакси XVIII в. і в рос. мові і в українській: в російській мові од цієї синтаксичної «фігури» одмовились, чому держатися її в українській, коли логіка в ній замулюється, а не розпрозорюється.

²⁹) Шарль-Огюстен Сент-Бев (1804-1869), славний французький критик, член Французької Академії. Розпочав свою кар'єру як поет романтичної школи віршами, що їх підписував псевдонімом «Joseph Delorme».

³⁰) Фрідріх Рюккерт (1788-1866), німецький поет і сходознавець.

³¹) Карл-Август фон Пляттен (1796-1835), німецький поет.

³²) Філіпп Сідней (1554-1586), англійський державний муж і письменник, один з яскравих представників елісаветинської поетичної доби.

³³) Див. прим. 13.

³⁴) Вільям Вордсворт (1770-1850), англійський поет.

³⁵) Бровнінг (Елісавета Баррет) (1806-1861), англійська поетка, що написала «Сонети, перекладені з португальської».

³⁶) Чарлз Свінберн (1837-1909), англійський поет, автор «Поем та баллад» і «Передсвітанкових пісень».

³⁷) Люїс Камоєнс (1525-1580), славний португальський поет, автор архитвору поеми «Люзіяда», що в ній оспівує пригоди славного мореплавця й odkривача Васко-да-Гама (1469-1524).

³⁸) Гаврило Державін (1743-1816), найвидатніший російський поет XVIII віку.

Менше я давав би і цитат. Чому Козка в «хроніці свого життя» пише конче словами і фразами Турчиновського³⁹)? Чи не наводить це на думку, що автор не має достатньої кількості джерел і несвобідно розпоряджається матеріалом.

3. Щодо непристойних натяків — що ж! Їх не так і багато у Вас. До того ж, коли Ви не хотіли цілком одходити од Гоголя, то вони цілком на місці.

4. Варіант з шасливим закінченням повісті гірший. Мотря, яка гóдиться утікати з Кал.⁴⁰), неприродна: надто легко соціальні грані в XVIII в. не переступалися і навряд чи були в старосвітських старшинських родинах такі романтичні історії з викраданням за звичай, як то повелося в кінці XVIII, початку XIX в. в дворянському товаристві. Мотря Кочубей чи не виняток? І Мотря Кочуб. все таки не «товіща» старшини козацької, не провінціальна гуся класу.

Далі чи не здається Вам, що зустрічі Мотрі і приймака надто ідилічні — навіть у саду відстань межи ними повинна бути більша. Чи не надто близьким до міщанського звичаю виглядає у Вас хатня обстановка Борсуків?

5. Перехожу до мотивування.

Ясно, що Ви спочатку мали написати ідилію — і через те, коли реалістичні риси в остаточному варіанті згустили, то не все з старого ідилічного письма було вичищене і зосталося як **проти́рччя** новому фабульному розвитку. Каленик спочатку цяця, а потім нараз оказується чорт зна чим — чи не треба спочатку характер його причорнити, запідозривши його добре ставлення до Купер'яна-Лукії, показавши панського «прихл. бателія» в епізоді з курохватами і т. д. Так само Лукія. Чи умотивована внутрішньо її зрада спочатку Купер'янові і дякові — потім. Може і її характер треба було б с самого початку не давати в таких світлих тонах. — Чи не надто фрагментарно подано інтригу дяка-супротивника. Полковник-Титар міг священникові наказати взяти героя до причту — але чи достатньо для того піклування самої Лукії? Де парафія, яка договориювалася з дяком? Де боротьба в громаді, що привела до розриву з одним дяком і договору з другим? А потім чи не могли два дяки уместитися в одному причті, і боротьба межи суперниками бути спричинена хоч би тим, що Ваш герой-піворіз освітою, куншитами, роботою в школі і більшою звичайністю («обхожденіем») здобув перше місце в приході, відсунувши супротивника, що скажімо, знав тільки хавтури та хазяйство.

6. Ви часто посилаєтесь на пізніші мемуари героя. Чи не вважали б Ви за потрібне підкреслити, що його покріпачення було тільки епізодом, який завершився потім поворотом до «первобытного состояния» — про це можна було б натякнути десь раз або два в самій повісті. Тоді б драматичне закінчення не вимагало такої перечистки характерів і тон неспішної, в світлих тонах даної характеристики цілого життєвого порядку був би виправлений (одночасно не замазуючи рис реалістичного, соціального маллярства). І ваша позиція повідача була позиція побутового коментатора власноручно написаної героєм хроніки свого життя.

7. Взагалі про стиль. Чи не налто багато у Вас від Нечуя і Ореста Левицького? Чи не варт було б модернізувати якось пейзажі, *interieur*'и, характеристики. Давати їх не конче прямо від автора, а посередно і коротче, конденсуючи вирази.

³⁹) Див. совет М. Зерова «Турчиновський», «Sonnetarium», стор. 100.

⁴⁰) «Каленик» — герой повісті «Піворіз».

8. Нарешті про останнє — постать Вашого героя. Ваша трактовка пиворіза, розуміється, екземплярна і навряд чи може бути узагальнена на всю цю професійну групу — але вона не є нереальна. І в цікавості їй не можна одмовити. Це філософ-споглядач, гармонійна людина, якій усе приступно, що нічим у благості своїй не гидує, якийсь Франциск Ассизський⁴¹⁾ з скандальною славою та сумнівною репутацією. Як художній образ він досить повний і зусюди, з усіх боків обмальований⁴²⁾.

На тім, даруйте, хочу урвати. Очевидно, біда не ходить одна: маю ускладнення по громадсько-академічній лінії — хто знає, може здобаємося ще в Ашхабаді, тяжко мені в Києві з нервово-пригнобленою дружиною, з тяжкими споминами і переживаннями. Яюсь тяжче вийшло з літературними розмовами, аніж я сам сподівався.

Привіт дружині і малому.

Ваш М. З.

14. XII. 1934.

VI.

Дорогий друже,⁴³⁾

Разом з цим листом посилаю Вам свій сонетарій, майже у повному його вигляді, №№ 1-100. Нема тільки шести речей (двоє про Київ — «З лівого берега» і «Традиція», Incognito із цикла «Cog anxium», Чернишевського із циклу «Культуртрегери», pro domo (яка ж гірка, о господи, ця чаша) із «Ars poetica» і Присвята — із «Tarde Venientia»).

Неестетичний вигляд прошу мені ласкаво подарувати: предоганий папір і чорнило з дефектами (роз'їдає дуже скоро перо, і тоді перо починає на кожному слові зачіпатися за папір). Отже, коли Ви не надто великий охотник збирати літературні документи і якщо в Ашхабаді є добрі машиністки, Ви можете заспокоїти моє сумління, оддавши мій сонетарій переписати, а тоді знищивши рукопис.

Коментарі я дав під деякими поезіями, а тепер шкодую — їх треба або не давати зовсім, або дати трохи більше, щоб увести Вас у своє **сухарне виробництво**. Отже прийміть до уваги ще кілька відомостей про приводи до написання окремих речей.

Крим. — «Чатирдаг 1-2». Вражіння од першого погляду на масив із стаційного ресторана Таушан-базар по дорозі з Симферополя до Алушти. 3. «Партеніт»-епіграф із Бориса Коваленка⁴⁴⁾. «Біля джерел Качі» — аль-

41) Франциск Ассизський (1181-1226), святий засновник чернечого закону францисканів.

42) Як це можуть спостерегти читачі мого «Пиворіза», я не в одному скористався порадами Зерова, зокрема щодо «нещасливого» закінчення повісті. В. Ч.

43) Більша частина цього листа була видрукувана в книзі «Sonnetarium». Цей збірник я вивіз пізніше за кордон, і він був виданий 1948 р. в Берхтесгадені з додатком деяких інших сонетів. В. Ч.

44) Борис Коваленко, пролетарський критик, член «Молодняка» і ВУСПГу (Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників), особисто ненавидів Зерова, автор численних пасквілів у «Літературній Газеті». Згаданий 1938 р. Епіграф, що про нього тут мова: «Трубадури, як Максим Рильський» («Sonnetarium»), стор. 57.

бомна дурничка, написана одній товаришні подорожі в Козьмодем'янівський монастир.

«Мотиви Одиссеї». 1. «Лотофаги» і 2. «Лестригони». Поезії, які я в свій час маю кому й читав. Наші критики можуть доглянути в першій апологію примусової українізації, а в другій під лестригонами побачити себе самих.

3. «*Karnos tes gaies*» — заадресований до приятеля авторого, що покидає Київ і всю київську околицю, дорогу різними спогадами («старосвітський дах» і т. д.). 4-5. «Телемах у Спарті». IV. пісня «Одиссеї» причарувала мене здавна, ще в гімназії. Образ Елени в ній справді знаменитий, нічого схожого з «Гліадою»: дозріла краса, гієратична повага, матірня добрість — і втаємничення в єгипетську науку...

Книжки і автори. «Легенда однієї садиби». Поправте ласкаво «Історія» на «Легенда». Повість існує і в укр. перекладі, явно не з оригіналу — в ЛНВ, під назвою «Інґрід».

Poor Yorik. «*Kosmos*». Образ світу — лопоса над темною тонею ріки — взятий з *J. Lahora* (Казаліса), французькою парнасія (див. Гіларов, «Предсмертніє мысли XIX в.»).

Cor anxium. (3). «Сон Святослава» дійсно приснився мені. Остання теретка-зарисовка пейзажу, — те, що видко з мого вікна. Я прокинувся і підійшов до балкону, щоб прогнати владу сну. Взагалі весь цикл про «щемлячі» настрої — неврастеничний.

Дніпро. Приглянувшись до дат, Ви розрізните два поклади, що виникли після подорожей 1930 і 1934 року. Змикаються вони сонетом 5-им («Відповідь»). Образ Івана в цьому сонеті взятий з Довженкового фільму⁴⁵⁾ (знаменитого фільму на мій погляд). Сонет 4, з яким він перекликається, є переказаний своїми словами докір Коряка⁴⁶⁾, що наші поети, пишучи про Дніпрельстан, починають з минулого.

Tarde venientia. 1. «В травні». Сонетом тим автор ушанував улюблений свій кленок, що справді як кров буває на світлі ліхтарному, коли листя молоде. Назва «Чорноклен» умовна. Це не чорноклен — він зветься якось інакше, іменем ботаніка з німецьким прізвищем. 2. «Щасливий хто не знає». 3. Визволення і 4. Чорніє лід біля трамвайних колій — написані зумисне зниженою лексикою, щоб дати вражіння безпосередньої, невимушеної розмови з друзями.

Будівництво. «Брама Заборовської»⁴⁷⁾ (1-2) навіана «Будівлями» Бажана⁴⁸⁾.

⁴⁵⁾ Олександр Довженко (нар. 1894 р.), найвизначніший український кінорежисер, що його американський кіно-знавець Люїс Джекобс у книзі «The rise of the american film», 1939, Нью-Йорк, цілком слушно назвав «першим поетом кіна». Мова тут про фільм «Іван».

⁴⁶⁾ Володимир Коряк (нар. 1889 р.), спершу боротьбист, член КП(б)У, історик літератури та літературний критик, автор книги «Нариси історії української літератури», що її перше видання з'явилося 1925 р., в Харкові. Належав до ВУСПГу і як офіційний критик цієї «пролетарської» організації громив» неоклясиків. 1937 р. був заарештований, а згодом засланий.

⁴⁷⁾ Рафаїл Заборовський, (1676-1747), Київський Митрополит, меценат, особливо піклувався київською Академією.

⁴⁸⁾ Микола Бажан (нар. 1904 р.), визначний український поет. Мова тут про поему «Будівлі» (1929 р.), де змальовано розвиток української культури в архітектурних пам'ятках різних еб (готика, барокко...).

Культуртрегери. 3. «Куліш». Віломість, що Куліш, умираючи, рвався писати і робив відповідні рухи — взято з біографії Шенрокової (К. Ст. 1901)⁴⁹). 4. «Горленко»⁵⁰) спрямований проти статті Дорошкевича, в основі справедливої, але сумарної, грубої, позбавленої справжнього історизма (сенс літературного з'явища різний на різних етапах).

Зодіак. Не треба думати, що цей цикл матиме коли небудь 12 поезій: назва умовна, аби тільки об'єднати якомсь ліричним переживанням, навіяні зоряним небом (автор його картиного захоплюється майже так, як Вороний⁵¹) або Кант)⁵²). 3. «Близнята». — Фоном поезії є пейзаж, садиба С. Ф. Феценка в Барішевці. Точкою зору взято одне місце, з якого я брав меридіан, щоб точно визначити час по зорях. О. Ф. Б.⁵³), який знає садибу, — коли я прочитав йому сонет, — сказав зразу: так цеж Ваш сад у Барішевці взятий з «астрономічного пункту». 4. «Водолій» — враження ночі 11/12. VIII. 1900 р., коли мати везла мене з Охтирки в Зіньків, щоб я перебув дома кілька днів перед заняттями в гімназії, куди я поступив допіру —

и я, как первый житель рая,
лицом к лицу увидел ночь.

Поети Плеяди. Жоакен Дю-Белле (1525-1560), приятель Ронсара і теоретик його школи, автор «Оборони і висвітлення французької мови». Із його книги «Regrets» я взяв одну лише поезію — патріотичну, що мотивом «дъма отечества» перекликається з Гомером — і де мотив ще не пішов по стежці Княжнинсько(?)⁵⁴) — Грібоєдовської інтерпретації. *Antiquités de Rome* — досить велика книга поезії звідти взято без додержання принципу логічної послідовності, отже їх можна читати і в іншому порядку: II, III, I, IV.

Diversorum poetarum lusus. «Ave vita» Зенона Пшесмицького⁵⁵) (р. 1861) вибраний з міркувань аби не пропустити ні одного сонетиста польського. Взагалі ж найкращий з них Мішкевич, є прегарні речі у Асника⁵⁶), Тетмера⁵⁷), Ридель⁵⁸) зовнішній, а Стафф⁵⁹), хоч і пише сонети, але специфіки змісту в ньому не шукає.

Пейзажі. 2. В Донбасі. Ст. Ниркове, село Миколаївка, 20 верст од Лисичанська. 4. Дороги степові — Побиванка і Шведська могила під Полта-

49) Біографічний нарис В. Шенрока, що про нього згадує М. Зеров, з'явився в журналі «Кіевская Старина» в 1901 р., лютий-жовтень.

50) Про Горленка див. «Україна» ч. 7, стор. 556-569, ч. 8, стор. 658-676.

51) Микола Вороний (нар. 1871 р.), один з перших українських модерністів у поезії. Між іншим, це він переклав «Інтернаціонал» українською мовою.

52) Еммануїл Кант (1724-1804), німецький філософ, основоположник «трансцендентального ідеалізму». Один з головних його творів: «Загальна природнична історія і теорія неба».

53) Освальд Бурггардт (1891-1947), поет і перекладач, що писав під псевдонімом «Юрій Клен».

54) Яків Княжнин (1742-1791), російський драматург, що писав у псевдоклясицистичному дусі.

55) Зенон Пшесмицький (1861-1944), польський поет і критик, що писав під псевдонімом «Міріам», був за одного з провідників польського модернізму в поезії.

56) Адам Асник (1838-1897), найвидатніший польський поет другої половини XIX в. Писав також драми й комедії.

57) Казимир Тетмайер-Пшерва (1865-1940), польський поет і письменник.

58) Люціян Ридель (1870-1918), польський поет і письменник, відомий голов-но своєю фантастичною м'єсою «Зачароване коло».

59) Леопольд Стафф (нар. 1878 р.), польський поет, драматург, перекладач.

вою. В «кучах» возять здебільшого по Зінківському шляху опішнянські горщики.

Образи і віки. Всупереч загальній думці я вважаю, що більшість цих поезій наскрізь сучасна. Це спроба знайти світоглядні позиції в революцію — для прийняття її. Темі: 1) сенс життя («Гільгамеш»), не шукаймо його в релігійній догмі, в старих казках, 2) Хірон. Тема його: перемога культури над стихією. 3) Тема цінності почуття («Тезей»), 4) Тема здорової молодості («Саломея», «Навзікая»). 5) Тема цінності технічних здобутків («Олександрія»).

Арс poetica. 2. «Данте». Поезія, якої я не розумію: подібно до «Сну Святослава» («Сог анхіам») — ця річ мені приснилась. — 4. «Читаючи поета» — катрени перекладені з Фофанова⁶⁰), терцети містять полеміку з його романтичними юбносками.

Програма дальшого советопоисання передбачає — а) доведення числа перекладних сонетів до 100 (єсть їх приблизно 25) і б) перегляд і остаточне вишліфування оригінальних — з погляду фонетики і синтакси. Синтакса особливо страшна: структура сонета може повести до найнуднішої одноманітності, коли за тим спеціально не стежити.

Перша частина буде надрукована, принаймні готуватиметься до друку. Друга частина надбання сонетного, як надто інтимна існуватиме тільки для кількох авторових приятелів, і ніколи не вийде з тісного кола споживачів. Я каюся тепер, що включив кілька оригінальних поезій в Каменю і тим дав привід несумлінним людям à Ia Колесник⁶¹) тлумачити їх криво і навскіс. Наші мудреці не розуміють, що коли мати трохи більше дотепу, як воєни мають, то кожен твір можна витлумачити, як підозрілу алегорію — чи то алегорію доброякісну.

Що наприклад зробили з «Лісовою піснею»⁶²) Василенко⁶³) і Коряк-жукот! Взявши їх за зразок і трохи підшаржувавши — при добрій дозі смальцю в голові — можна довести цієї засіб інтерпретації до цілковитого абсурду.

Однак, пора кінчати. Тепер Ви матимете повний образ мого сонетарства. Правда, він трохи ослабить ту високу характеристику, яку Ви зложили в своїй книжечці про сонет — але дасть матеріал для справедливішого судження, підкресливши моменти інтимні, особисті.

З тим прощайте. Привіт Вашій родині. Пишіть.

Ваш М. З.

30. III. 1935. Москва.

(Кінець буде)

⁶⁰) Костянтин Фофанов (1862-1911), російський поет-символіст.

⁶¹) Петро Колесник, марксистський літературознавець, спеціалізувався на цитуванні М. Зерова в київському ІНО (Інститут Народньої Освіти) і в журналі «Марксистсько-ленінська Критика» та ін. Якийсь час займав місце Зерова, але незбаром був засланий (1937-38).

⁶²) Песа Лесі України.

⁶³) Василь Василенко, псевдонім В. Десняк (нар. 1897 р.), критик-марксист, один з редакторів журналу «Критика». М. Зеров полемізував із вульгарним трактуванням Василенком творчості Лесі України, зокрема «Василенко, Мотиви творчості Лесі України, «Критика 1928, № 8», див. Зеров — Леса України. На початку 30-их рр. Василенко обвинувачено у буржуазному націоналізмі й заслано.

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

П. Куліш до О. Кониського

1862, декабра 22. Мотрон.

Може й правда, що заплатив би не один журнал мені такі гроші, як навісний Вістник,¹⁾ так треба ж туди посилати та договорюватись, а сей сам добивається моєї роботи. Я ж такої думки, що коли не я поганю хату дурними речами, то й байдуже мені про те, що в їй іноді блягузкають. Нехай собі, а я ввійшов, посидів, поговорив чесно та й вернувся до господи. Коли ж завести так, щоб у ту хату й не заходить, де буває ледача лайка або що, то не багатько знайдете непорочних хат. Друкувався я у Московському Вістнику²⁾, а що ж він, як не пеляха? Друкувався і по інших журналах, а вони хіба не муркотіли такого, що гідко й слухати? Поки Говорський не вчинить якого ледарства супротив мене, поти я даватиму йому свою підмогу; бо як почать судити кожного судом жорстоким, то дійдеться до того, що себе самого тільки й за чоловіка вважатимеш. Може й я, по чужому суду, пишу шкодливо і поганю, так оце вже нехай ніхто й не заглядує в ту хату, де я свої речі розводжу, чи що? Ні, мій голубе, Не така світова правда. Як поживете з мов, то не будете так гніватись на людей за їх чудні, химерні думки.

...А що про Костомарова Ви написали, то се не до речі. Як таки сказати: історик мусить стояти на тій стороні, де правда! А ми ж хіба й не мусимо? То на якого ж ката нам і вся наша праця? Коли ж Костомаров не зразу почав так писати, як тепер пише, то се його не шпетить. Шпетило б його, коли б він нісля сього почав так писати, як писав перше...

1863, лютого 23.

Велике горе, а треба його перебути, та ще й користь із його винести³⁾. І мене колись хотіли запроторити в Вологду, та помилювали і послали в Тулу. Отже, коли хочете знати, у найдалших від столиць городах найкраще товариство, бо з близьких усе заможеньке вибирається літом на села, а зимою до сто-

¹⁾ «Вістник Юго-Западної и Западної Росії», реакційний журнал, що його заснував у Києві для боротьби з українським «сепаратизмом» і католицизмом Ксенофонт Говорський (1811-1871), колишній уніят, що перейшов на православну віру. Журнал, що виходив з червня 1862 р. до серпня 1864 р., завжди гостро нападав на Шевченка і Костомарова.

²⁾ «Московський Вістник», щотижнева газета, яка виходила в Москві від лютого 1859 р. до лютого 1861 р. за редакцією Воронцова-Вельямінова, в її літературній частині брали участь такі письменники, як Тургенев, Салтиков-Шchedрин...

³⁾ Олександра Кониського (1836-1900) за українську діяльність було заслано 1863 р. до Вологди, де він залишався до 1865 р.

лиці, а в далеких кожна жива душа міркує, як би не загинути в темряві, та й шукає навкруги себе таких же живих душ. Коли не знайдете в Вологді гарного товариства, то се буде Ваша доля, а воно там є певне. От, добре, що натрапили Ви на поляків. Навчіться від них польської мови гарненько: колінь дуже та й дуже Вам здається. Теж така мова мовою, а то й історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти щодо польської історії. Тим ми і в своїх рідних діях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною, або над московською старовиною, не тямючи ні польської мови, ні польської історії. Такеж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торболою. Коли в нас є що своє, то з отрицательного боку. Воно то, правду мовити, і поляки не дуже шунялять нашу старовину, а все більш, ніж ми їх широкі дії. Тим то раджу Вам і благаю — не втерайте цього случая, що Вас мов бурєю перекинуло між таких же бідолах-поляків. Між ними знайдете людей, що залюбки навчать Вас усього, що самі знають. Працюйте, поки є молода сила. Тим наше й діло не спориться, що не багато в нас людей тямущих, а все тільки дилетанти. От, Ви, коли всею душею кохаете рідний край, вчиніте з себе йому слугу про всяке діло і про всяку годину, яка б ні випала...

Березіля 25. 1863. Хутір Мотропівка.

Мабуть, уже сям ляхам іде на погибель, що і в Вологді нема винну їх дурощам. Та троха таки чи й не так, що годі вже їм колотити всім світом. Люблю я дуже їх історію і мову, а проте не піддаєсь би їм і на тиждень, — не то піддатись, та й не потоваришив би ні на яке політичне діло. Безумні глави, та й годі! А що втирають вони Вам у голову про книжки, буцім би тепер такий час, що треба хаятись за діло, а не за книжку, то се — нікчемна фраза. Поки доживеш сам до діла, треба знати, як його люди по всьому світу робили. А то — коли мене закинуто серед сонних людей, то й мені з ними спати? Ні, шій голубе, хоч на макове зернятко, а треба щодня простірну свою голову зробити. Се ж і вітха й користь разом; а з того що нам прибуде, як пориватимеш тільки очі на голосні діла із-за трьох тисяч веретв?

...Переказували мені дещо львівяни про літературні свої справи, не знаючи мого адресу. Я до них писав листок, а потім і повістку написав і послав, аж нема жадної відповіді. Добре, що догадався переписати своє компонування, а то загубилось би в дорозі навіки. А й дорога ж, здається, проста. У старовину бувало наші козаки, чумакаючи, возять туди рибу та й воли ві Львові на торгові збувають з мажами, а сами, купивши чортопхаєчку, вертаються за Пороги; а тепер — глян! пошлеш із Борзни лист — так як у воду внав.

Се, може, вони й добре роблять, що не зразу нашу правопись уводять у себе; та вже коли на те поважились, то певне колінь доведуть до кінця спасенне діло.

...Коли б Ви знали, як мені погано жити на світі, а проте живу й працюю. По моїх годах треба б уже й відпочити на готовенькому, а я тягну таку лямку, наче в Єгипті!

(Михайло Возняк, Листування Панька Куліша з Олександром Кониським «Нова Україна», Прага, 1925).

ПРО ЗГАСЛИХ

О. ТИТ ГАЛУЩИНСЬКИЙ

31 серпня 1952 р. помер у Канаді о. *Тит Галущинський*, протоархимандрит ЧСВВ і дійсний член НТШ. Народжений 1880 р. в Бучачі, покійний студював в університетах Львова, Фрайбургу, Гельсінґора та Відня. Відомий бібліст (під цим оглядом варт назвати тут латинську студію небіжчика «*De ukrainis S. Scripturae versionibus*» (1925), о. Тит Галущинський був першим головою Богословського Наукового Товариства у Львові та близький співробітник квартальника «Богословія». Духовник Папської семінарії св. Йсафата в Римі, небіжчик був також член Редіфікаційної Комісії Східного Церковного права. В Римі ж він відновив славі «Записки ЧСВВ», але головна його наукова праця — це збірки невиданих документів з широким вступом (143 стор.) щодо папи Інокентія III («*Acta Innocentii P. P. III.*» (1198-1216), Рим, вел. 8°, 1944, стр. XXXII, 674), що залишились в історіографії, особливо в історіографії східно-європейській, бо та праця стосується політичного та церковного життя України, Угорщини, Балканських країн та Вірменії. Крім цікавого вступу до тих «актів» автор скрізь подав речеві примітки, що свідчать про неабияку ерудицію о. Тита Галущинського. До св. її праці небіжчик додав низку корисних для кожного науковця списків: наприклад, список церковної ієрархії XIII в., за обрядом кожного єпископа.

З жалобної картки

ПОЛЬ ЛЯББЕ

23 січня 1940 р. в м. Кароль, у Нормандії, помер на 73 році життя *Поль Ляббе* (Labbé), що в пр. 1919-1934 був за генерального секретаря від мого французького товариства «*Alliance française*», заснованого 1883 р. для поширення по цілому світу французької мови й культури. Небіжчик, що знав російську мову, часто мандрував по Азіатській Росії. Він брав діяльну участь у ларизькій весівній виставці 1900 р., де був окремий «малоруський» етнографічний відділ.

СЕРГІЙ СВАТІЦОВ

17 січня 1942 р. помер у Парижі історик *Сергій Сватіцов* в (1878-1942). Дніський козак з походження, небіжчик видавця цікавився національними рухами в колишній Російській Імперії. Під цим оглядом

варт тут зачитувати дві його праці: «*Россия и Дни*» (1849-1917), Більськ, 1924; «*Россия и Сибирь*» (к історії сибірського областництва в XIX в.), Прага, 1929. У своїх працях С. Сватіцов, очевидно, не раз згадував і Україну, що її справою він завжди цікавився і не раз виступав з доповідями на тема федералізму в Росії, що його прихильником С. Сватіцов завжди був, як переконаний і ширий демократ.

АНРІ ГОЗЕР

27 травня 1946 р. помер у Монпельє емеритований професор Сорбонни Анрі Гозер (Hazeer), майже 80 років, видатий французький історик, у його праці було дуже багато етнографічної історії Франції XVI в. В ній згадані небіжчиком поновив, можна сказати, мілду історію. Гозер був близький приятель проф. Лео Айзенмана, головного

редактора журналу "Le Monde Slave" і виявляв не абияку цікавість до української справи. Особливо небіжчик Гоєр студював Карпатську Україну, де він не раз бував. Під цим оглядом цікавий його лист, видрукований 19 листопада 1938 р. в паризькій газеті "Le Temps".

ЖОРЖ БЛЬОНДЕЛЬ

30 липня 1948 р. помер у Парижі *Жорж Бльондель*, колишній професор Паризької Школи політичних наук, знавець Німеччини, що нею й її політикою він завжди цікавився. Бльондель, що згає у вельми поважному віці, маючи 93 роки, віддавна слідував за українськими справами і на них досить добре знався. Кілька разів у 1918, 1920, 1938 рр. він робив навіть доповіді про Україну.

ЕМІЛЬ РІПЕР

29 листопада 1948 р. помер у Марселі, 66 років, професор і письменник *Еміль Ріпер* (Ripert), що віддав своє наукове життя студіям провансальської мови. Великий прихильник Містрала, що йому Ріпер присвятив кілька праць, він зокрема цікавився статтями Драгоманова про мови недержавних народів. Як нам відомо, Ріпер готував навіть студію про це питання і, не знаючи сам слов'янських мов, звертався до славістів з проханням переказати для нього відповідні статті Драгоманова.

АНРІ МАЛЬО

20 березня 1949 р. помер *Анрі Мальо*, французький історик, що був найкращим знавець колишніх французьких корсарів, а також фахівець з історії замку-музею й архіву в Шастії, що за його кустоса він був. Замок Шастії, колишня резиденція князів Конде, а тепер власність французької Академії, має цікавий архів, де між іншим зберігаються матеріали про перебування козаків з Хмельницьким під Дюнкерком (1645) і так званої "білої" армії Конде на Волині в кінці XVIII в. і початку XIX в.

АБАТ ДАНИЕЛЬ БЕРЖЕ

31 грудня 1950 р. помер абат *Даніель Берже* (Berger), що народився 1881 р., колишній депутат від Жиронди, голова колишніх католицьких комбатантів, кюре в Сент-Емільйон, першорядний вчений, який не раз у своїх численних виступах згадував про українську справу, що нею він зацікавився по кількох українських концертах у своїй церкві.

МАРІЯ МІЦКЕВІЧ

27 травня 1952 р. померла в Парижі *Марія Міцкевіч*, вучка поета. Поховано її в Монморансі, недалеко Парижу, на історичному для поляків цвинтарі, що зробилося своєрідним польським Пантеоном на вигнанні.

ВОЛОДИМИР СІКЕВИЧ

В Торонто помер 27 липня 1952 р., маючи 83 роки, генерал *Володимир Сікевич*, ветеран Української визвольної боротьби, що приїхав до Канади 1925 р. Небіжчик залишив рукописні спогади про свою громадську діяльність "Сторінки з записаної книжки".

ХРИСТИНА ПОТОЦЬКА

22 серпня 1952 р. в м. Буїня, у Східній провінції Бельгійського Конго, у похилому віці (на 83 році життя) померла *Христина Потоцька*, з дому Тинкевичів, вдова колишнього намісника Галичини, графа Андрія Потоцького, що його 12 квітня 1908 р. постраляли з револьвера вбив студент Львівського університету *Мирослав Січинський*. Варт згадати, що під час суду над Січинським бл. п. Христина Потоцька ствердила, що прощає вбивцю й прохає Господа Бога простити йому.

Як відомо, Січинського судили двічі у Львові. Перша розправа відбулася 1908 р., і трибунал засудив Січинського на кару смерті. Але віденський Касаційний суд зарядив нову розправу, що відбулася 1909 р. перед тим таки Львівським судом. Цього разу суд поручив Січинського ласці цісаря Франца-Йосифа. 13 липня 1909 р. цісар помилував Мирослава Січинського, замінюючи йому кару смерті на двадцять років в'язниці. З в'язниці Січинський втік до З'єднаних Держав Америки, де він і досі живе.

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

У ч. 8 "Україна" треба виправити такі помилки:

На стор. 690, під світлинкою подано: "Гурт учасників Високошкільного літнього курсу українознавства".... а треба: "Гурт учасників Наукової конференції НТШ"...

На стор. 692, 3-ій і 4-ий рядок згорів, помилково надруковано: "навчання церковнослов'янських аспектів дієслова (Шерех)", а треба: "вивчення аспектів дієслова в церковнослов'янській мові (Шерех)".

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

„Берестейська Унія і східня політика Святого Престолу в кінці XVI ст.“

(ДОВОЇДЬ О. ГАЛЕЦЬКОГО)

Оскар Галецький, відомий польський історик, член Французького Інституту, тепер професор католицького університету Fordham в ЗДА, 27 квітня 1953 р., виголосив у Польській бібліотеці (6, Quai d'Orléans) французькою мовою, доповідь, що її заголовок ми подали вище.

Очевидячки, тут нема змоги подати всі багатоналі думки визначного доповідача. Сподіваємося повернутися до його доповіді, коли вона буде видрукувана. А поки що варт бодай стисло зазначити наших читачів з головними думками О. Галецького.

Нема — почав доповідач свою доповідь — одностанності в українських науковців щодо Берестейської Унії. Він згадав доповідь М. Чубатого під час останньої війни, який ствердив, що поміж українськими вченими були такі різні думки, як М. Грушевського, що засуджував Унію, і С. Томашівського, що підтримав її. Таке саме — додав О. Галецький — бачимо і в поляків: Едвард Ліковський (1836-1915), наприклад, підніс Берестейську Унію з релігійного боку в своїй відомій праці «Unia brzeska. Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi» (Poznań, 1874, 1896). Натомість інший польський історик Казимір Левіцький в своїй праці 1933 р., розглядаючи Берестейську Унію виключно з політичного боку, знайшов, що вона пошкодила польській державі. (О. Галецький мав певно на увазі працю: Kazimierz Lewicki. Książę Konstantyn Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r., що з'явилася 1933 р. у Львові, як XI том, 1-ий зшит, другої частини «Archiwum Towarzystwa Naukowego»). Одна лише країна, Росія, завжди була одностанна в поглядах на Унію. Для всіх її науковців унії були лише зрадниками”...

Зрештою, унія XVI ст. не була нова думка. Вона — ствердив доповідач, — з'явився вже за Данила Галицького, що його 700-річчя треба було б відмітити.

У Ватиканських архівах, де тепер працює О. Галецький, він знайшов документ, що змушує переглянути питання, чи відомий італійський єзуїт, Антоніо Посевіні (1534-1611) був справді переконаний русофіл, за якого його вважається в польській історії. Цей самий Посевіні відрадив, наприклад, Замойському вибрати на трон Ягеллонів Федора Івановича, сина царя Івана Лютого, бо він знищить Польщу через варварство Московії...

Інший ватиканський документ доводить, що хорват Бумулевіч, який був — так би мовити — “слов'янський вунці” у Москві XVII ст., мріючи про приєднання Москви до Риму, сам виготовував відповідного листа до Москви, а не римський Папа...

Римські папи все мріяли про хрестовий похід проти Туреччини, але Варненська кампанія скінчилася поразкою християн, 1444 року...

Туреччина взагалі вилинула на Берестейську Унію. Козаки, що були проти Туреччини, були — просто кажучи — австрійські агенти й невідомі московські шпиги, бо між Віднем і Московією була таємна угода від XVI в., що її видрукував російський історик князь М. Щербатов у 80-их роках XVIII в.

Численні збори, що поміж ними були, крім поляків, українці й французи, слухали з великою увагою й справляють насолодою блискучу деновідь професора О. Галецького.

Станіслав Кот

12 травня 1953 р. Європейський Відділ ІТШ вибрав за свого дійсного члена польського вченого Станіслава Кота, що живе в Парижі (Див. "Україна", ч. 4, стор. 303, 489). Колишній професор Краківського університету, де він займав від 1920 р. катедру Історії культури, Кот на вимогу уряду Півсудчиків був звільнений з катедри через свої демократичні переконання. Найкращий сьогодні в світі знавець історії Реформації в Східній та Центральній Європі (в Польщі, свого часу, С. Кот був за фундатора й головного редактора журналу «*Reformacja w Polsce*»), автор великої кількості праць польською, французькою, англійською, німецькою та італійською мовами, з ділянок історії культури та релігії на сході Європи, видавець відомої польської "Народової Вібліотеки", що налічує сьогодні коло 200 томів — у всіх тих працях С. Кот торкався також і "Руських земель", колишньої польсько-литовської держави.

Проф. С. Кот є член Краківської Академії Наук, де очолював "Комісію історії, освіти та культури", член Чеської Академії Наук, доктор "генеріе кауза" Оксфордського університету, він був запрошений 1935 р. робити викладки в Паризькому "Колеж де Франс" на тему «*Le mouvement antitritinnaire au XVIe et au XVIIe siècle*».

Не зайве буде тут нагадати, що професор С. Кот, як справжній демократ, ніколи не був українцежер. Натомість, як провідник польської студентської організації "Промінь", як керівник, за першої світової війни, пропагандивної секції польського "Народного Комітету" в Кракові, як головний редактор «*Wiadomości Polskie*», як професор Краківського університету, як один з лідерів селянської партії, що була в непохитній опозиції до уряду Півсудського й півсудчиків, як амбасадор уряду Сікорського в Москві, за часів другої світової війни, як міністер інформації в Лондоні (1943-1944), як амбасадор нової Польщі в Римі, звідки він пішов на еміграцію, коли селянська партія на чолі з Міколайчиком розірвала з зрусифікованим варшавським урядом, як представник у Франції так званого Селянського Інтернаціоналу, — професор Станіслав Кот завжди був, хоч і гарячий польський патріот, прихильний до українців, і не він засвідчив, як нам є відомо, не лише на словах, але й на ділі.

Вітаючи на цьому місці С. Кота з образами його на Дійсного Члена ІТШ, висловлюємо наше побажання, щоб це також спричинилося до поліпшення взаємин між новітньою Польщею й новітньою Україною, бо від цього тепер багато залежить їх доля.

ВЛАДИКА ІВАН БУЧКО В ДЕРЖАВНІЙ ШКОЛІ СХІДНІХ МОВ

В червні відбулися в *Державній Школі Східних мов*, щорічні іспити. Цього року вперше у французькій вишній школі в складі журі був *Владика Іван Бучко*, що його запрохала Школа. Диплом з "української мови й літе-

ратури" одержав п. М. К раїн. Колишні абсолюенти Школи, українці панна Марія де Блянка й п. Жорж Веле, поїхали, як стажери Міністерства закордонних справ, до Смірни (Туреччина) та до Москви.

Стоять у першому ряді зліва направо: Н. Мазур, студентка; О. Савчин, лектор української мови; І. Борщак, викладач Школи; Владика Іван Бучко; А. Мірамбель, професор Школи; А. Фішель, професор Школи; А. М. Шарруа, студентка. У другому ряді: Е. Рів'єр, студентка; М. Керлін, студент.

ВЛАДИКА ІВАН БУЧКО — — АРХІЕПІСКОП

Святіший Отець іменував Владика Івана Бучка Архiepіскопом Левкaтійським. Річ ясна, що ця нова гідність не додасть багато Владиці Іванові, що вже ввійшов в історію України з гарним прізвиськом "Архiepіскоп скитальників", але відзначення Владика Івана є новий доказ прихильності Ватикану до українського народу. Владика Іван бо істає, очевиднож, те відзначення, як достойний речник України, при Апостольському Престолі.

Редакція "України" вітає нового українського католицького архiepіскупа й бажає йому злов'я та успішної праці на славу рідної йому Церкви й на користь цілого українського народу.

ШІСТДЕСЯТИЛІТТЯ В. МУДРОГО

Цього року минає 60 років з дня народження *В. Мудрого*, одного з чільних організаторів Українського тайного Університету у Львові, начального редактора "Діла" (Пор. "Україна", ч. 4, стор. 242-243), голови української парламентарної репрезентації з польському сеймі, де він був за віце-маршалка...

В. Мудрий, що тепер редагує в ЗДА змістовний місячник "Новий Світ", є у повноті своїх духовних і фізичних сил. Редакція "України" вітає шановного ювілянта й бажає йому довгої та успішної праці на користь українського народу. При цій нагоді треба відмітити цікаві спогади В. Мудрого "Українські закордонні кореспонденти" в Альманасі "Свобода" 1953 рік (178-181).

ЧАРЛЗ БОЛЕН — КОЛИШНІЙ УЧЕНЬ ПАРИЗЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ШКОЛИ СХІДНІХ МОВ

Чарлз Болен, теперішній амбасадор США в Москві, 1931-1934 рр., коли був за віце-консула в Парижі, вивчав російську мову в проф. П. Буасе (Див. "Україна", ч. 3, стор. 205-209) в Державній Школі Східних мов. Диплому Школи Болен не одержав, бо в 1934 р., коли мав два роки перебування в Школі, він був відкликаний своїм урядом до Вашингтону. У всякому разі, це в Паризькій Школі Східних мов Болен пізнав добре російську мову, а потім так її удосконалював, що тепер зовсім вільно нею розмовляє.

● П. Анрі Буасена, Секретаря Держави і Школи Східних мов, знавця численних мов, автора поважної праці "Les Manassès moyen — Bulgare" (1946), першого, дипломованого українця, к деїтя професорів Державної Школи Східних Мов вибрала на катедру Сербо-хорватської мови, замість Анрі Вайяна, Міністер Освіти, у квітні 1953 р., ці вибори затвердив і Анрі Буасен розпочав уже свої виклади.

● 17 квітня 1953 р. паризькі славісти дали обід на честь В. Кіпарського, професора російської літератури й мови в університеті Гельсінкі, що зробив у Парижі в Інституті слов'янознавства при Паризькому університеті два виклади: "Північні (скандинавські) країни в російській літературі" (14 квітня) та "Зміни наголосу в сучасній російській мові" (16 квітня). Перший виклад В. Кіпарський прочитав російською мовою, другий — французькою.

На обіді 17 квітня промовляв між іншими, проф. Маз н., що підкреслив рішучу пошу Буасе в справі визнання Фінляндії (Див. "Україна", ч. 3, стор. 208).

З цієї нагоди проф. угро-фінських мов у Державній Школі Східних мов, відомий мовознавець А. Соваж, додав у розм ві з співробітником "України", що більшу політичну ролю, ніж Буасе, в питанні визнання Фінляндії в грудні 1917 р., зіграв з французького боку соціалістичний депутат Маріус Муте, а з фінляндського боку — журналіст Hagelstam. Сам А. Соваж в рекавал деякі фінські документи й — річ зосить тітка — супроводжував Муте та Hagelstam'a в комісії закордонних справ Палати депутатів, де він виступав як перекладач з фінської мови.

● Українська Вільна Академія Наук лічила 1953 р. 54 дійсних членів, 52 — членів кореспондентів і 118 членів співробітників ("Бюлетень Президії Української Вільної Академії Наук" ч. 2, Вініпег, 1953, циклістизь).

● Лондонська газета "Українська Думка" подає, що українську мову включено в 1953 р. до магістральних іспитів у Лондонському Університеті.

● 6 червня 1953 р. Ф. Кокрон, австрійський славіст ("Україна", ч. 5, 1951, стор. 398-399), оборонив з великим успіхом у Сербії дисертацію "Російська мова в другій половині XVII в., за творами протопопа Авакума, листуванням князів Хованських та кількома драматичними творами" на "докт ра Паризького університету". Тіорі еклядалося з професорів А. Мазона, П. Паскаля, В. Уйбегуена.

● 6 липня 1953 р. відбулася церемонія відкриття пропам'ятної таблиці на будинку 26, av. de Messine в Парижі, де народився і жив покійний французький політичний діяч Андре Тардьє (1876-1945). Тардьє, що належав до давньої паризької родини, був тричі гол вою Ради міністрів, багато разів міністром. За своїх молодих років, аж до першої світової війни, він співробітничав у великій паризькій газеті "Le Temps".

● Підручник проф. Андре Вайяна давньої церковнослов'янської мови (див. "Україна", ч. 4, стор. 298-299) перекладали в Москві російською мовою у видавництві "Иностранная литература" (стор. 446). Переклад з французької мови зробив В. Воронич, під редакцією і з передмовою В. Сидорова.

POLSKA PODRECZNA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA

Під редакцією д-ра Станіслава Ляма почала в січні 1953 р. виходити в Парижі ("Księgarnia Polska" 123, Bd. St. Germain, Paris VIe) перша повна польська енциклопедія. Газета в ній подані за абеткою й вони є еперті на останніх наукових матеріалах. Зміни територіального, демографічного, політичного й культурного характеру, що сталися після другої світової війни, знайшли безстороннє висвітлення в цій новій енциклопедії.

Хоч це є в першу чергу, річ ясна, польська енциклопедія, але тому що і для України в минулому, ну й тепер у сучасному є зв'язана з долею Польщі, вона може стати в пригоді й кожному культурному українцеві.

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Відмітимо особисті спогади *М. Мухина* про *Ю. Дину* ("Київ", 1953, I, стор. 41-47) та *О. Грищенка* про *Сою Лєвицьку* (теж там, стор. 47-50).

▲ Третій том "*Oxford Slavonic Papers*" приніс цікаву розвідку проф. *Simmons'a* про слов'янські студії в Оксфорді, в якій англійський славіст оповідає, що 1844 р. до університетської влади надійшла брошура графа *Валеріяна Красинського* про утворення слов'янської катедри в Оксфорді. Брошура мала заголовок "*Reflections on the importance of the Slavonic languages and Literature*". Автор був пр тєстант і — додамo — в своїй праці "*Sketch of the Religions History of the Slavonic Nations being a second edition...*" (Edinburgh, Johnstone, 1851, in 8°, стор. XXVI, 332) подав також відомості про релігійне життя на Україні. Брошура *В. Красинського* мала, видно, не абиякий успіх, бо існують її два французькі переклади: 1853 р. Paris, Garnier freres і 1853 р. Paris, Cherbuliez.

▲ Читаємо в газеті "Сучасна Україна" (3. V. 1953) такі розсудливі рядки *Г. Наконечної* в приводі видання книжечки *Б. Антонович* "Роля української мови в праці *УВУ*" (Вінніпег, 1953), де зазначено, що "На бажання авторки, залишено деякі особливості її мови й правопису":

"Що це значить? На якій підставі? Заради чого мають плекатися всі ознаки виробленості і нелітературності української мови у виданнях *УВАН*? Де таке воляється у світі, щоб редактор якогось академічного видання зважав на особисту мову автора? Якби в цій мові були якісь оригінальні ознаки якогось спеціального діалекту, що варто було б його увіковічнити, але це східняцько-західняцький гібрид празького походження цікавий хіба тільки тим, як небало говорять і пишуть наші емігранти!.."

▲ В газеті "Беларусь" (Нью-Йорк, 7. II і 21. II. 1953 р.) знаходимо цікаву статтю, що подає невеликі фактичні věci *А. Сакорича* про *Петра Бузюка*, знамого українського мовознавця. Білорусь з походження, Бузюк, що народився 1891 р., був спершу професор тивівського університету в *Отеці*, опісля в *Мінську*. Як український мовознавець, Бузюк займався історичною грамати-

кою української мови, українською етимологією та діалектологією...

▲ З газети "Новий Світ" (січень, 1953) довідуюсь, що за час від березня 1951 р. до березня 1952 р. *Східньо-європейський* Фонд, що його заснувала фундація *Форда* в Нью-Йорку, видав 38,500 дол. українцям (*УВАН* у *ЗЛА* дістала 23,500 дол., 331,772 дол. — росіянам, білорусам — 3,000 дол....

▲ У грудні 1952 р. видавництво *Лярус* святкувало століття свого існування. Сто років тому колишній народний вчитель, син коваля з малого містечка *Тусі*, в департаменті *Yonne*, заснував скромну книгарню при вулиці *Saint-André-des Arts*, в латинському кварталі, що потім перевернулася в світової слави видавництво. Останнє є відоме, головню, своїми енциклопедичними словниками, що в них Україна завжди знаходила своє місце, іноді вдатне, іноді ні (див. "Україна" ч. 1, стор. 56). Україна в словниках *Лярус*а XIX-XX вв. є показник того, як ставилося французьке громадянство за тих часів до української справи.

▲ Саме недавно продали будинок, що знаходиться на правому березі *Сени*, коло церкви *Saint-Germain-l'Auxerrois*, колишньої парафії французьких єврів (*N° 17, rue des Prêtres-St-Germain-l'Auxerrois*). В цьому будинку від 1800 р. до 1940 р. містилася редакція славної газети "*Journal des Débats*", що зникла за часів останньої німецької окупації. Вей, що мають відоме ім'я у французькій культурі XIX в., відвідували не раз цей будинок: *Бенжамен Констан*, *Сильвестр де Сасі*, *Жірапен*, *Літтре*, *Шат бріан*...

За часів *Наполеона* ця газета називалася "*Journal de l'Empire*" і містила не раз очевидячки інспіровані *Наполеоном*, статті про Україну. В 1917-1919 рр. "*Journal des Débats*" друкував прихильні до української справи статті з-під пера померлого вже *Огюста Говена*, колишнього дипломата, що зробився згодом слухом з найкращих французьких знавців закордонних справ.

▲ У п'ятнадцятиденному місячнику "*Українське Громадське Слово*" (Нью-Йорк, 15. III. 1953), що є органом громади ім. *Микити Шап'вала*, *Н. Грінґрїв* випускає свої "Спогади про *В. К. Винниченка*", де знаходимо чимало

досі невідомого. Очевидячки, що за це "невідоме" відповідає сам автор спогадів.

Число 6 цього журналу, з 15 червня 1953 р., у значній мірі присвячене Микиті Шаповалові, померлому трибунові й присяжному публіцистові, що міг і мав відвагу називати речі їх власними іменами, та його братові Миколі Шаповалові (пор. "Україна" ч. 1, стор. 45-50).

У цьому ж журналі (ч. 7), на стор. 141, читаємо, що 9-го липня 1709 р. "Українське військо під керівництвом гетьмана Івана Мазепи під Полтавою було розбите Московським військом Петра I".

В дійсності, під Полтавою билися шведи, а українських козаків, здебільшого запорожців, було дуже мало, й керував ними не Мазепа, що того дня воїв не брати участі в братовбивчій війні, бо в армії царя Петра було багато українців. Мазепа з'явився, поруч Карла XII, й то з'явився дуже енергійний і рішучий, вже по Полтавській поразці.

▲ "Сучасна Україна" (28. VI. 1953) подає цілком документальну замітку про відуку А. Барбюса на "Арсенал" О. Довженка, в журналі "Le Monde", 1929 р. Треба лише додати, що той "Le Monde" не мав нічого спільного з теперішньою великою французькою газетою тієї самої назви. Був то тижневик (він вже давно не виходить), з виразним прорадянським нахилом.

▲ "Вістник" (Вісник, 1 червня 1953 р.), обговорюючи екасування цвинниці на Україні, твердить, що "варіє... мусів працювати на панів, — в Галичині на польських католицьких, а під Росією і на польських і на московських православних"... В цьому ресетрі бракує ще одного важливого чинника — "українських" панів, без різниці — католицької чи православної віри.

▲ В документальній праці Т. Б. Дубяга "Летний сад" (Москва-Ленінград, 1951, стор. 156) читаємо, що за часів Петра: "На одній з алеї саду в двох півкруглих вішках стояли невеликі мармурові статуї: одна під назвою "Левові шевелий черв", друга — "Змію рає". Перша, зображавши Самсона, що роздирав пащу левою, символізувала перемогу над шведами під Полтавою, здобуту 27 червня 1709 року, в Самсонів десь; друга була авторією ганьбової долі зрадника Мазепи, кого зображали у вигляді змії" (с. р. 80).

Щар Петро взагалі надавав великого значення тому, що Україна залишилася при Росії. Так, наприклад, у вій-

мій у XVIII в. книзі "Le cérémonial diplomatique des cours de l'Europe" (Amsterdam et La Haye, 1739 р., II, 860 стор.) на стор. 662, 663, 664 є "Опис триумфального в'їзду Його царської величності Петра Олексійовича міста Москви після здобуття під Полтавою цілковитої перемоги над шведами в 1709 році". З нього довідуємося, що на шляху урочистого походу, крім семи споружених триумфальних брам, було також поставлено чимало символічних статуй; з них дві були присвячені Україні. Одна статуя символізувала здобуття Ватурина, і на ній був напис "Rebellion sedes Baturin stricto gladio expugnata", а друга, що являла собою Україну, мала напис "In praeas iterum respirat libera leges".

▲ Стаття Ю. Шереха "Хмельський без політики" ("Нові Дні", Торонто, травень, 1953, стор. 2-6), як завжди дає багато додумання кожному, хто цікавиться духовним життям на Сході Європи.

▲ Статті Р. Наконечної "Україніка в німецьких енциклопедіях" (Сучасна Україна" 31. V. 1953) і "Національні енциклопедії" (Там там, 14. VI. 1953): "Велика загальна енциклопедія Целлера, 1732-1754" (Там там, 28. VI. 1953, 26. VII. 1953), як і слід було чекати від такої дослідниці, є дуже вдокументовані й даремні вичерпають питання про україніку в німецьких енциклопедіях XVIII в. ...

▲ Паризька газета "Русские Новости" (12. VI. 1953) сповістила про смерть в Німці "російського маляра" С. Мака. Останній свого часу вважався за "українця" і навіть був 1919 р. аташе дипломатичної місії УНР в Римі.

▲ Що "Заповіт Петра Великого" є фальсифікат, про це ми вже писали докладно ("Україна", ч. 3, стор. 178-183), але ось потрапило до наших рук невелика книжка Бориса Муравйова: "Le Testament de Pierre le Grand. Légende et Réalité" (Заповіт Петра Великого, легенда й дійсність), що з'явилася 1949 р. в Цевінтаелі, в Швейцарії. У цій книжці автор намагається довести справжню історичну ідентичність, що, мовляв, Катерина II й династія Гольштайн-Готторп, яка запанувала 1762 р., зрадила думку царя Петра, бо, мовляв, ані поділи Польщі, ані війни проти турків не були ідеями держави російського імператора. В дійсності, як це доведено авторитетними документами, було ядром навіянки отже, часом тут до цієї лише з певною російською спробою (автор є росіянин з роду) знати з царя Петра тавро основника *нестинного російського імперіалізму*.

▲ Варт відзначити статтю М. Боровського "Україніка в ботаніці" ("Наша Культура", Вінніпег, 1952, № 175-176, стор. 15-23). Відсіянши зайве з авторової багатослівності, україніст знайде в статті чимало цікавого.

▲ У газеті "Новий Світ" (Нью-Йорк-Джерзі Сіті, травень, 1952) Гриць Мазиня слушно звертає увагу на те, що в українській пресі надживають прикметника "відомий". Редакторів кожного українського часопису варт запам'ятати цілком иривильний з цього висновок: "... В пересічного читача зроджується моментально думка: якщо він (містеч, діяч і т. д.) справді відомий, то пощо це писати? Якщо ж невідомий, то пощо писати неправду?".

▲ Читаємо в "Українському Слові" з 10 травня 1953 р. статтю "Обсерватора" про "Народження англо-українського товариства". Не вх. дячи тут в подробиці про сучасну добу, звертаємо увагу лише на стародавні часи, що мають заголовок "Шаляхаи традиції". Починається ця стаття багатомовною фразою, що "Взаємозвідносини між українцями і британцями датуються від давна", тоді як в документальній статті І. Борняка "Давні зносини між Англією та Україною" (The Slavonic and East European Review, 1931, червень, стор. 138-160) читаємо, що ми не маємо матеріалів про англо-українські зносини до початку XVII в." (стор. 138).

Які є документи, що дозволяють "Обсерваторів" твердити, що англійські корабельні Едвард і Етельберд перебували при дворі Ярослава Мудрого? Або такий глухий вираз, що, мовляв, "є відомості, що українські дружинники брали участь у змаганнях Едварда Сполічника за англійський трон, як так ж брали участь у походах Вільгельма Завойовника"... Який це "Джеме Кейт" був кошовим на Січі? Або таке фантастичне твердження, що, мовляв, "чимало українців брало участь в британських «відкритих» Ніврідній Америці... В першій експедиції Джана Сміта брало участь більше число українських мореплавців". Звідки знає "Обсерватор", що "в олімпі із пізніших експедицій був лікар "лорд Делавара Лоран Богун", називаний коротко Лаврія?, або про листування Кр мтеля з Хмельницьким, що є чиста легенда, або про химерні "Запорізькі скарби" "зепоновани гетьманськими вєсланцями в скарбниці Альбіону"?

При цій нагоді, не можна тут не згадати про лист, що його вєслав до І. Борняка 7. IX, 1925 р. М. Х., один з директорів тоді якогось банку в Ужго-

роді. Отже, цей добродій теж претендує на спадщину по "Запорізьких скарбах" "зепонованих гетьманськими вєсланцями в скарбниці Альбіону".

Зі згаданого листа виходило, що предок ужгородського директора звався Павло Григорович Пушкар і був "кошовий". "Емігрував до Англії 1765 р., номер в Англії в Портсмуті 1797 р. Правдоподібно не був одружений. Втік від переслідувань Катерини П..."

Бідолашний ужгородський директор банку теж став жертвою члєденних легенд про "Запорізькі скарби"...

▲ Треба відмітити задля української історіографії турецькі праці професора Akdes Nimet Kurat про зв'язки Карла XII з Туреччиною (1938, 1943). Автор подає в своїх цінних працях матеріали з Прусської державної бібліотеки, Стамбульської університетської і бібліотеки, Шведського державного архіву, архіву французького міністерства закордонних справ, Віденського військового архіву та архіву віденського міністерства закордонних справ...

▲ П. Полонська-Василенко вмістила в білоруському журналі "Записи" (Нью-Йорк, 1953, I, стор. 14-28) прецікаві спогади про померлого історика М. Довнара-Запольського (1867-1934), що його вона добре знала: у 1910-1914 рр. небіжчик редагував "Історик-культурний згляд по руської історії" Н. Полонської-Василенко. Україністи з користю прочитають згадану статтю, бо М. Довнар-Запольський, білоруський патріот, довго професорував у Київському університеті й записав своє ім'я в історії української науки.

▲ Українська Вільна Академія Наук у ЗДА видала 1952 р. в Нью-Йорку "Шевченко. Річник 1".

Цікавість цього першого річника УВАН, присвяченого Шевченкові, полягає не в компілятивних статтях ("Шевченко сто років тому", "Петербурзька Академія мистецтв за часів ступії Тараса Шевченка"), а якраз у хроніці, що привозить нове: про книгу, яка буда в руках Шевченка та Куліша, а сьогодні зберігається в бібліотечі Гарвардського університету, тобто про збічник М. Максимовича (1827), що має рукописну нотатку П. Куліша, й що в ній є чимало підкреслених Шевченком місць; про згадку про аєнта Т. Шевченка 1859 року в приватному сєвїтаньму листі 18-річної А. Миколаєвої до Куліша, про портрет Шевченка з альбому Лазарєвських... Задля цих нових згадок про Шевченка, всі Шевченкознавці зберігатимуть перший річник УВАН

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Л. П. Якубинский. История древнерусского языка. С предисловием и в редакцией акад. В. В. Виноградова. Примечания проф. П. С. Кузнецова. Гос. учебно-педагогическое издательство. Москва 1953, стор. 368.

Книжка Якубіньського була написана 1941 р., але не допущена до друку мовознавчим провідом, що тоді був у руках марристів. Рукопис чекав 12 років на опублікування, але, мабуть, і тепер не був би видрукуваний, якби, на щастя, для книги. Її автор не помер в міжчасі — 1945 р. Це дало змогу публікаторам зняти з себе відповідальність, вилаючи книгу в (неіснуючій поза тим) серії “З лінгвістичної спадщини”.

Побловання видавців і затрим у публікації книжки пояснюються одначе не тим, що книжка опозиційна сувро-ти офіційній радянській науці. Цього нема і сліду. Причина радше в тому, що автор надто спортуїстичний. Тому при частих змінах радянського офіційного курсу твердження автора раз-у-раз показуються невідповідними до “генеральної лінії”. З цього погляду мовознава наук ва біографія Якубіньського. Він вийшов з доброї школи Шахматова, а потім брав участь у працях живого й творчого формалістичного гуртка в Петрограді. Одначе, коли почалася нагірка на формалізм, автор не виявив твердого хребта і пішов лінійю пристосування. Йому, разом з Івановим, належить книга “Очерки по языку”, вилана 1932 р., де абсурдна теза про те, що нема національних мов, а є тільки класові, була доведена до крайньої межі. Потім автор ходив кудя марристів, але коли почався курс на неприхований російський націоналізм, він відмов, що марризм не зовсім відновляє цьому курсові. Його книжка і є вияв намагання знайти компроміс між марризмом і тим, що пізніше асоціювалося з ім'ям Іванова. Але, як компроміс, книга, при-родно, не м гла задовольнити в свій час марристів, а тепер не може задовольнити новий провід радянського мовознавства.

Через таку настанову і в зв'язку з науковою біографією автора книга його має вкрай ексцентричний характер, і дуже часто — вульгаризаторський. У книзі механічно перемішані елементи порівняльної лінгвістики в сти-

лі Мейє, формалістичної стилістичної аналізи, марризму — при найбільшій дозі офіційного “всеросійського” патріотизму. Однак 1941 р. автор ще не міг передбачити, як далеко зайде патріотично-націоналістичний курс у перекрученні історичної правди, і тому в нього ще винахід слов'янського (глаг. літичного) письма приписується Кирилові, а як найстаріша літературна мова східних слов'ян фігурує церковнослов'янська мова. Шістні вульгаризатори, як відомо, “з'ясували”, що слов'янське письмо існувало ще перед Кирилом у “руських”, і що в них була сть рена власна літературна мова, зовсім незалежна від церковнослов'янської. З цього погляду книжка Якубіньського в усякому випадку має більшу наукову вартість, ніж вилана 1946 р. на ту ж тему книжка С. Обдорського. Але це є заслуга не стільки автора, скільки часу, коли він писав книгу.

Провідною тезою автора є твердження про єдність літературної мови Київської Русі, хоч у межах цієї єдності й допускалася певні значні місцеві варіанти. Теза ця є слушна, коли говорити про літературну мову, але автор раз-у-раз переносить її авт. ма-тично на розмовну мову. Тоді ця теза стає фальшиванням фактів, хоч знову таки це фальшивання не доведене так далеко, як в Обдорського. Щодо сам го характеру літературної мови Київської Русі, то автор вважає, що спершу це була церковнослов'янська мова, але впродовж XI ст. в ділових стілях виробляється своєбізна літературна мова на східнослов'янській ґрунті, що від другої половини XI ст. а особливо в XII ст., в зв'язку з розвитком віч і місцевої демократії (марризм!), заступає колишню церковнослов'янську мву — не шляхом поступового прощання місцевих елементів, як гвєдлив Шахматов, а шляхом різкої мовної революції (марризм!). Якубіньський однак є змушений визнати, що церковнослов'янські елементи й далі вживалися як стилістичний засіб, а не говорить радше на користь тези Шахматова. Поп цьому автор позас непогану стилістичну аналізу мову Володимиря Моне-мача (вештки формалізму!).

У своєму намаганні бути політично актуальним, автор вважає за обов'я-

зові громади між іншими українських "націоналістів". Замість присутньої критики Якубінський одначе вдається до брудних і безпідставних очернювань. Так книга С. Смаль-Стоцького і Гартнера проголошена знярядям "австро-угорських імперіялістів", а на доказ наводиться, що вона виїхала з субсидією міністерства освіти Австро-Угорщини. Що ж тоді сказати про книжку самого Якубінського, що виїхала безпосередньо в видавництва міністерства освіти РСФСР? При цій нагоді українських "націоналістів" охрищено білоруським терміном "наццями". Все це разом показує, як слабо автор орієнтується в цій проблематиці.

З чисто фактичного погляду книга Якубінського рясіє помилками і вимагає великої обережності при читанні. Хоч вона при виданні мала двох опікунів — одного академіка і одного професора, — ці помилки лишилися незауваженими і виправленими. Це характеризує загальний занепад філологічної культури в сучасному СРСР.

Не говорити про фантастичні українські приклади і їх правопиші — це річ загально прийнята в сучасних російських виданнях. Але кілька прикладів фактичних помилок — з величезного числа їх. Давальний відмінок від земля в сербській мові *zemlja*, а не *zemlje* (50). У польській мові нема слова *rod*, а є *ród*, і воно не значить "прізвище" (53). Використання етимології слова *князь* для того, щоб довести, що держава у слов'ян не постанала в зв'язку з германцями (56), — в кращому випадку наївне. Солунь ніколи не був на березі Адріатичного моря, а тільки Егейського (82). Теорія впливу наголосу на рефлексію слабких глухих голосених (140), а надто занепаду кінцевого ненаголошеного — *и* після приголосних (144) аж ніяк не відповідають фактам. Зокрема, якби останнє було правильне, то тепер в українській мові друга особа однини дієслів кінчалася б на — *иш*, а не — *еш* (*береш*). У зв. нове *и* не було рисою лавнолоруської літературної мови, а тільки рисою живих українських говірок (146). Не можна твердити про протиставлення чоловічого й жіночого роду в германських мовах, бо англійська мова не має родів зовсім, а скандинавські мови саме змішані ці два роди (168). Дико чути, ніби ключна форма зникла в усіх слов'янських мовах (185). Теорія про те, що імена Нечаймір і Чурило були позичені з грецької мови до першої паліатизації задво-літисейних (332), не має ні лінгвістичних, ні історико-культурних підстав. Слово *олтар* — германізм, і

не могло бути позичене з грецької мови, бо грецька мова фактично не знала цього слова (337).

Хібно в своїй основі, безкритична в деталях, книга Якубінського має однаке кілька окремих розділів, що дають новий матеріал, узятий головне з текстів, і можуть бути корисні. Крім розділу про стиль Володимира Мономаха, що про нього я вже згадував, цінний розділ про розвиток прийменникових конструкцій (173-182), про церковнослов'янські елементи в діалектах (112-118). Цінні епізодичні зауваги про особливості мови Новгороду і її зв'язок з пізнішою російською літературною мовою (178, 283), на жаль, не зібрані й не систематизовані.

В поясненні розвитку мови цінне в автора намагання не просто констатувати зміни, а знайти загальний принцип їх. У граматиці це виявляється в аналізі розвитку категорій, у фонетиці — в простеженні переходу від складу як одиниці звукового розвитку до поодинокій фонемі. Перший принцип, через Віноградова й формалістів, веде до сосеюріянства. Другий — безпосередньо взято в Мейє. Але першому викладить незнання нової літератури, виданої на Заході, брак методологічної послідовності, електизм, через що пояснення автора раз-у-раз повисають у повітрі і він змушений вдатися до наївного "закоу" безперервного прогресу-розширення в мові. Другий узято від Мейє в вульгаризованій спрощеній формі. У той час, як на Заході ці засади розвиваються творчо (побудуєм. Вайян, Мартіне, — див. статтю останнього *Langues à syllabes ouvertes; le cas du slave commun* в *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 1952, 3(4)). Якубінський просто звульгаризував їх у протиставлення "складового" північного будови мови — "фонемізму".

Не було б великою втратою, коли б рукопис Якубінського й далі лишився неопублікованим. Але з 368 сторінок книжки яких 30-40 становлять інтерес і показують, що Якубінський міг би бути цікавим лінгвістом.

Юр. Шер.

The annals of the ukrainian Academy of arts and sciences in the U. S. 1951, 1-2, 8°, стор. 190.

Маємо тут гарно видані "Аннали" англійською мовою "Української Вільної Академії в США". (Чому слово "Вільної" зникло в заголовку? Аджеж воно яскраво підкреслює еміграційний характер української Наукової установи, бо є в Києві Академія, невільна, але все ж "Академія"). Щодо змісту "анналів",

він є дуже нерівний. Побіч наукових матеріалів є суто публіцистичні.

Починаються ці матеріали з огляду праці з історії української літератури, огляду значно перестарілого, бо його витягнуто з не менш перестарілої праці статті С. Бфремова, видрукованої 1923 р. Такий огляд можна було б і не давати, бо додаток до цього з-під пера Ю. Луцького за роки 1923-1949 є надто неповний й не може задовольняти звачки, а це ж для останнього друкуються "Анналі", а не для широкої публіки.

Далі знаходимо статтю В. Порського: цікаві несподіані уривки з польського (?) щоденника Пелагії Росчінєвської, приятельки відомого графа Густава Ойзара, про декабристів на Україні, властиво про повстання Чернігівського шляку й про відгомін на Україні повстання 14 грудня 1825 р. в Петербурзі. Погляди п. Росчінєвської є погляди російської монархістки та великої землевласниці, але її ім'я варт зберегти для історії, бо її чоловік був за фундатора відомої Київської масонської лози з'єднаних слов'ян. Примітки Порського назагал є стислі й речеві, тільки чому, коли він описує рукопис оригіналу, що зберігався в Музеї Української Академії Наук у Києві, Порський нічого не говорить про мову щоденника п. Росчінєвської? Правда, на стор. 21 він твердить, що її щоденник "займає одинокє місце в екувих *польських* (підкреслення наше) мемуарах..." На підставі цього ми вважаємо, що мова оригіналу була польська, хоч ми не є певні, чи ця мова не була французька...

Другий зошит "Анналів" починається англійським перекладом уривку про українські літописи XVII і XVIII вв. з праці Д. Дорощенка "Огляд української історіографії" (Прага, 1923) з цінними нотатками О. Оглоблина, хоч варт було б ясніше зазначити, які саме примітки належать Дорощенку й які — Оглоблинові? Також варт було б в англійському перекладі виправити вираз Д. Дорощенка, що збірник "Літописци Волини і Оукраини" містить *український* (підкреслення наше) переклад дзєвника Опалінського... Бо, очевидно, не можна тогочасну "руську мову" називати "українською". Ця урата стосується також до козацьких літописів ззагалі, що за Дорощенком писарі "українською" мовою... Чому англійський переклад скорочує довгий заголовок у Дорощенка "Синописеу"? В англійській версії знаходимо, за Дорощенком "твори Піблера". В дійсності, мова мовиться про Гюбнера,

ректора "Johanneum'y" в Гамбурзі (+ 1731).

Особливої уваги заслуговує вдумлива стаття Д. Чижевського про Івана Вишенського, що в ній автор знайомить англо-саксонську публіку з небуденною особою пристрасного українського полеміста, хоч автор, перебільшує, коли твердить, що Вишенський є... "певно один з найважливіших українських прозаїків усіх часів" (стор. 114). Нам здається, що Вишенський був головно поет, що зрештою трохи далі (стор. 115) сам Д. Чижевський стверджує, коли пише, що "він був поет з Божої ласки". Недаремно особа Вишенського захопила іншого поета вже за наших часів: Івана Франка, що 1901 р. присвятив йому свою відому поему. Треба було б більше зупинитися на факті, що Вишенський хотів зробити з церковнослов'янської мови — живу мову. Чи дійсно занепад православної Церкви в Україні XVI в. "був перебільшений в полемічній літературі"? (стор. 121). Адже ж ми маємо про цей самий занепад безперечні документи зовсім не літературного характеру. Автор між іншим заповідає перевидання творів І. Вишенського з "смінаціями" в тексті (стор. 114).

В добре удокументованій статті О. Оглоблин розкладає західні культурні впливи в Україні за часів Мазея, зокрема в архітектурі, користуючися, головню, працями В. Залозєнького.

Рецензії в "Анналах" є назагал статті. Поміж ними треба відмітити рецензію Д. Чижевського на Київську Хрестоматию давньої української літератури; Ю. Шереха на "Grammaire comparée des langues slaves" А. Вайяна; П. Оларченка на російське трьохтомове видання творів Лесі Українки; Г. Смаль-Стоцького на Українку в Бритійській Енциклопедії 1950 т.: Я. Рудницького на працю W. K. Matthews'a "Languages of the USSR"; ...Некологія не завжди зберігає науковий характер і іноді перевертається в гаїографію.

Володимир Янів. *Поєзія у в'язниці*. Мюнхен, 1952, стор. 17.

"Ліга українських політичних в'язнів" видала вдумливу статтю В. Якова, що, можна сказати, спеціалізувався на темі в'язничної поєзії. Ця праця, оздоблена глудчними цитатами з Шевченка, Ореста Кравця, Франка, Клева, Драй-Хмара, що зазнали різних в'язниць під різними режимами, — безперечно заслуговує на увагу всіх "чесних людей", щоби вжити французького виразу.

Наше листування

НЕЙМОВІРНИЙ ЗАКІД

«Audaciter calumniare semper
aliquid haeret»

(Фрэнсіс Бекон)

У ч. 6 "України" (стор. 454-460) з'явилася стаття І. Борщака під суцільно-поданим заголовком, що викликала досить численні листи до редакції. У тих листах усі кореспонденти погоджувалися з автором щодо його сугнісів у тому, чи О. Севрюк був "подвійний агент", як це твердив Гюнтер Райнгарт в американському журналі «Plain Talk».

Але досі ми не бачили в українській пресі жодного відгукну на статтю з "України", так ніби ця тема є "табу" (яке може бути "табу", коли один з чільних представників новітнього українства обвинувачується в "подвійній зраді?"). Тому подасмо нижче, за згодою М. Чеботарєва, цитки з його листа з 26 червня 1952 р., що переконливо свідчать про смерть, а не розстріл О. Севрюка. Додамо лише, що М. Чеботарєв знав О. Севрюка ще з 1917 р., але ближче пізнав його 1932 р., а потім приятелював з ним аж до дня його смерті.

"...Дійсно, О. Севрюк приїздив до Варшави, фактично він приїздив до мене, востанавлювався у мене й без мене нікуди сам не ходив... Надзвичайно конспіративно ми займалися на широкую ногу ганглем і заробляли великі гроші і тому жили добре...

"Начі ганглем вимагав бувати в Паризі, куди й їздив О. С. По повероті до Берліну з Паризу, негайно телефонічно повідомляв мене про усінніє трансакції, і ми умовлялися, коли він приїде до мене. Кожного разу я його зустрічав на дворці в Варшаві. Завжди він виїздив пізнім вечером пошійним потягом з Берліну і рано на другий день був вже в Варшаві. Часом залишалося у нього дуже мало часу, і він не міг поспіти до потягу на дворці "Зoo", тоді їхав він автом на двірці "Шлезвіг", де потяги довго затримуються і поспівав все ж на потяг...

Вечером 26-го грудня 1941 року, О. С. повідомив мене, що він буде в Варшаві 27-го грудня, як завжди пошійним потягом. Вечером перед потягом знову зателефонував він до мене і повідомив, що він зараз спішить автом до станції "Шлезвіг" і коли, поспіш то

ще зателефонує з тої станції до мене, чи поспіє до потягу. І дійсно, через певний час я знову з ним говорив уже зі станції "Шлезвіг", що він кунив білет ще ввчє в Берліні і тепер без перешкод їде до мене.

Рано 27-го грудня, як завжди я пішов на двірєць. Надійшов час приходу потягу, а його нема. Прочекавшу

Олександр Севрюк на одній з останніх світлин

більше ніж треба і вєдочекавшись потягу, я пішов до дирекції довідагтися, що сталося. Дирекція нічого толком не могла сказати, бо й сама нічого мєво то не знала. Повернувшись до хати, я зараз же протелефонував до фактичної дружини О. С. і попросив зараз же поїхати до дирекції залізничної в Берліні довідагтися, що сталося, що пошійного потягу нема і ніхто нічого толком не знає в Варшаві. Умовилися, що вона зараз же поїде до дирекції, а я чекатиму в хаті її телефона. Прочекав я до вечора, годив до 18-0ї, і тільки тепер дістаю телефон з Берліну. У телефона сестра дружини О. С. В. на оновіла мені вступне: дружина в дирекції довідалася, що сталося залізнична катастрофа — вартят, поштовий вагон, снапний і частина "мікса" де тільки розбилися при зударі з хвєстом товарового потягу, а й агоріни, бо в хвєсті були цєперви з бензином.

Через бюро продажу білетів було усталено, що О. С. виїхав тим потягом в такій-то каюті і на такому-то ліжку. Це все так вилинило на дружину, що вона захворіла, і тому її сестра говорила зі мною за телефоном. Потім дирекція представила автомобіль родинам загинулих, щоби поїхати на місце катастрофи. Дружина теж їздила, але трудно було щось знайти. Місце катастрофи, недалеко Франкфурту на одрі було оточене поліцією німецькою і нікого до середини не впускали з сторонніх людей. Цим потягом багато поверталось на місце праці з Берліну з високих військових і цивільних німців, і тому було припущення, що катастрофу організували поляки, яких було багато в тому районі на праці, і тим пояснювалось тоді таке строге розслідування причин катастрофи. Німецькою владою було заборонено родинам загинулих похоронити всіх в одній братській могилі. Родичі погодились, і тому була зроблена велика могила... По похорні довший час генштап провадило слідство і було усього доказано, що О. С. загинув в цій катастрофі. Тепер такі бздурні оповідають, що його німцями — Генштап розстріляв, а тоді треба було фактичний лужині його довести, що О. С. в тій катастрофі загинув. Треба було вказувати зубного лікаря-німця, що робив йому штучні зуби, які якимсь чудом збереглися, і той лікар тоді доводив Генштапові, що зуби ці він робив для О. С.

...Таким чином, я говорив телефонічно з О. С. перед його виїздом з його хати, 26-го грудня 1941 р., потім — з двірця "Шлезвіг", за декілька хвилин до виходу потягу...

Категорично тверджу, що ані до Праги, ані до Будапешту, чи Бухаресту О. С. не їздив...

Не був О. С. знайомим ані з Канарісом, ані з Кайтцем, Гімлером, Ріббентропом, ані Розенбергом... Тримав постійний контакт з Рорбахом Смітом і другими симпатиками української справи...

З розмов з О. С. на тему нацистської Німеччини, взагалі про нацизм, О. С. був завжди проти нього.

Жолих німецьких урядових повідомлень про те, що О. С. був убитий в залізничній катастрофі, не було.

Таке написав у своєму листі М. Чеботарів, що також не сирить в те, що небіжчик Северюк був радянський агент. Свідчення М. Чеботарєва, як багатьох читач, є дуже цікаве, але ми повторюватимемо, доки сираць смерті О. Северюка не буде науково розслідовано: "ми

кличемо якусь українську наукову установу, — НТШ дуже надавалося б тут, — створити комісію з науковців-істориків, а ті вже науково розглянуть об'єкти питання, що його поставив Гюктер Райнгардт у своїй сенсаційній статті"...

Ілько Борщак

ЧИ РОСІЙСЬКИЙ ТИМЧАСОВИЙ УРЯД БУВ РОЗПОЧАВ СУДОВЕ СЛІДСТВО ПРОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ?

Історія кожної країни має чимало легенд. Має їх і українська історія, до того ж велику багато. Це пояснюється, в певній мірі, історичною долею українського народу. Одні з завдань "України" є якраз науково досліджувати ті легенди, щоби показати своїм читачам, що є Dichtung і що Wahrheit в тому чи іншому факті.

Легенди ясності не лише з часів давньої давнини України, в їх чимало й у недавньому минулому. Одною з тих легенд, на нашу думку, є твердження, що Російський Тимчасовий Уряд 1917 п. напередодні свого свадку розпочав, або мав розпочати, судове слідство проти Центральної Ради. Це твердження, що його, здається, перший пустив у світ В. Винниченко в своєму публіцистичному памфлеті "Відродження нації" II, 58-59), не раз повторювала українська преса, а саме недавно П. Феденко в своїй англійській брошурі «Ukraine» (Augsburg, 1951, стор. 15) та John S. Reshetar у своїй праці «The Ukrainian Revolution» 1917-1920 (Princeton, 1952, стор. 80) також написали про це.

Свого часу, 1919 р., згаслий М. Грушевський казав нам, що він нічого не знає про такий факт. Небіжчик В. Винниченко на поставлений йому листовний запит одвічав зовсім нічого не відповісти.

Важко вияснити цю справу, редакція "України" звернулася до Олександра Керенського як останнього голови Російського Тимчасового Уряду.

Нижче ми подаємо, в українському перекладі, відповідь, що її О. Керенський надіслав з ЗДА.

Редакція

Про такий акт Тимчасового Уряду мені зовсім НІЧОГО не відомо: та й бути його не могло. Не могло бути, поперше, через те, що на підставі Судових Статутів право розпочинати — при наявності до того законних підстав — судове слідство належало виключно судово-слідчій владі, що діяла за Тимчасового Уряду незалежно. А, подруге,

через те, що судово-слідча влада розпочинала згідно з законом судове слідство або проти окремих осіб, або проти "товариств", але ШКОЛИ проти тих чи інших громадських чи політичних організацій в їх ЦЛЮМУ. Так, після липневого більшовицького повстання судове слідство було розпочате не проти цілого Ц. К. партії більшовиків, а лише проти організаторів і безпосередніх учасників повстання й осіб, що мали зв'язки з німецьким урядом...

10-го вересня 1952 р.

О. Керенський

Таким чином, О. Керенський, компетентна цілком особа в цьому питанні, заперечує факт, що російський Тимчасовий Уряд Розпочав судове слідство проти Центральної Ради. Хоч ми теж вважаємо, що цей "факт" є легенда, але охоче видрукуюмо протилежне твердження, якщо воно спиратиметься на відповідні джерела. Історія від цього лиш виграв.

Редакція

ЮВІЛЕЙ А. І. ЯКОВЛЕВА

З приводу статті про ювілей А. І. Яковлева ("Україна", ч. 8, стор. 689-690) — ювілянт — а йому, як кажуть, і книги в руки — уточнює деякі дані з його життя:

"Вступив я до Дорпатського університету, як звичайний слухач, витримавши додатковий вступний іспит, за приписами Міністерства Освіти для семінаристів, що скінчили семінарію з дипломом 1 ст. В Дорпатському університеті дістав абсолютне свідоцтво про скінчення науки й одержав від проф. Дьяконова пропозицію залишитися при університеті для підготовки до професури при кафедрі "історії руського права". Через родинні обставини я одмовився від пропозиції: жив тоді в Києві і не було рації знову їхати до Дорпату. Тому державний іспит тримав у Києві... В УВУ в Празі займав кафедри цивільного права й процесу. Вперше був ректором 1930/31 академічного року, вдруге 1944/45 р. Двічі був проректором".

ХТО Ж БУВ ПЕРШИЙ ЗАПРОТОРЕНЕЦЬ У СИБІРУ?

В своєму листі проф. А. Яковлів зауважує, що "не Студинський і не А. Войнаровський (1725) були першими "запроторенцями" ("Україна" ч. 8, стор. 608), а гетьман Д. Многогрішний з братом Василем — з родинами. Ніжинський полковник М. Гвинтовка з 2-ма енімами були заслані на Сибір

р. 1672. Потім гетьман І. Самойлович з синем Яковом, р. 1687 (мої "Українсько-московські договори". В-ва 1934).

А. Яковлів

ПІЛІП ОРШКІ І КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

...Що торкається діяроша Орлика за 1823-1824 р., то я в 1939 р. дістав від аноніма з Польщі врятовану частину, вже друковану, діяроша Орлика, що її як другий том видавав Український Науковий Інститут у Варшаві. Про це я говорю в моїй статті про "Орлика і Католицьку Церкву". Але врятована і надіслана частина другою тому не охоплювала цілий рік 1824, і тому там листа краківського єпископа до Орлика не було...

Б. Круницький

ЯН ПЕРУДА ТА МАРКО ВОВЧОК

Марія Шерер, авторка праці про "Українські Думи", знавець чеської поезії взагалі, а творів Яна Перуди зокрема, пише до Редакції "України":

"Я прочитала в документальній студії Ілька Борщака "Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі" ("Україна", ч. 1., стор. 10), що Марко Вовчок "зустрічалася в Парижі також з Яном Перудою (1834-1891), творцем чеської модерної поезії, що говорить про українську письменницю в своїх "Паризьких образах". Скільки я знаю, точний текст Яна Перуди про Марка Вовчка ніколи не подавався в українській літературі. Отже, нехай дозволено буде вірній читачці журналу "Україна" зачитувати ці рядки Перуди.

Перуда перебував у Парижі п'ять тижнів, травень - червень 1863 року (див. нашу статтю «Quelques sources des Tableaux Parisiens de Neruda» в «Revue des Etudes Slaves», 1936, стор. 236-242, звідки він надіслав свої листи до празької газети «Нлас». Ці листи з'явилися в книзі в 1864 році (Příspěvek obrázkv. Feuilletony. Praha, Vilímek, стор. 108).

"Паризькі образки" мають розділ "Слов'яни в Парижі", де читаємо: "Я познайомився тут також з чудовою Марковичковою, малоруською Боженою Немцовою, *) що її гарні оповідання, під псевдонімом Марка Вовчка, і чеській публіці є відомі".

Марія Шерер

*) Боженова Немцова (1820-1862), славіла чеська письменниця, що в своїх творах змальовувала переважно сільське народне життя.

Україніка

● У журналі "Zeitschrift für slavische Philologie", том 21, ч. 1, стор. 216-221, що виходить під редакцією проф. М. Фасмера, вміщено рецензію Ю. Шереха на книгу Я. Рудницького "Die Lemberger Ukrainische Stadtmundart", Берлін 1943.

● *Irenikon* (журнал, що виходить у Бельгії (Chevetogne) і вивчає питання Східної Церкви), містить (т. XXIV, 1951 р., стор. 275-276) рецензії на праці Л. Овіншевича, Є. Пеленського, А. Яковлева, що з'явилися у виданні НТШ.

● "Slavonic and East European Review" (червень 1951) подає з-під пера проф. В. К. Метьюза (див. "Україна", ч. 4, стор. 296-297), переклад вірша Ю. Федьковича, "Дезертир" (стор. 361) і рецензію о. Лева Жилле (Gillets) на працю М. Солов'я "De Reformatione Liturgica Heraclii Lisowskyj".

● І. Борщак подав статтю "Le III-me Reich et l'Ukraine" 1939-1945 ("Bulletin de l'Association d'Etudes et d'Informations Politiques Internationales": 1-15 Juillet 1951, fol. стор. 8). В тому ж органі від 16/31. XII. 1951 р. знаходимо нещіднішу статтю під заголовком "В Харківських в'язницях за часів Єжовщини", присвячену романові І. Багряного "Сад Гетсманський". Цей бюлетень не продається, його розповсюджують лише між членами Асоціації, що міститься: 354, rue Saint Honoré. "Le Flambeau" (Брюссель, 1953, ч. 3, стор. 291-295) містить статтю І. Борщака "М. Драгоманов, прихильник і пророк свободи народів".

● У паризькому видавництві Gallimard з'явився французький переклад, переклад не зовсім вдатний, а часом і невірний (deputy — заступник — перекладено, як "депутат", want — потреба — володіння, наслідний принц Італії — перекладено як "крон-принц"...), англійських споминів згаданого державного секретаря ЗДА Едв. Стетінюса про Конференцію в Ялті (Edw. Stettinius. Yalta. Roosevelt et les Russes. 1951, 8°, стор. 343). В цій документальній праці українець зверне увагу на сторінки, присвячені Західній Україні та питанню про вступ УРСР до Організації Об'єднаних Націй (стор. 93, 168, 169, 177, 178, 192, 193, 211...).

● В органі Слов'янського Інституту в Празі "Slavia" (1950, ч. 3-4, стор. 556) знаходимо рецензію на "Ук-

їнські Думи" Марії Шерех ("Україна", ч. 2, стор. 107-110). Автор рецензії зазначає, що "своїм науковим діапазоном ця праця буде корисна для славістів".

● Ю. Шерех друкує в "The Annals of the ukrainian Academy in the U.S.", (vol. I, № 2, стор. 157-163) докладну рецензію на французьку працю знаного паризького славіста проф. Андре Вайяна "Порівняльна граматики слов'янських мов" (1950 р.). Відмітивши огріхи французького славіста в описі української фонетики, висловивши свою власну думку про різні граматики слов'янських мов, про відношення живих слов'янських мов до церковнослов'янської, про походження української мови, що різняться від тверджень А. Вайяна, — Ю. Шерех "гратулює автора, що вмістив у своїй граматиці багато українського матеріалу". Українські недоречності в граматиці Вайяна треба, за думкою українського філолога, покласти на карб українських наукових інституцій, що досі не видали наукової української граматики на одній з світових мов. А щодо граматики А. Вайяна, автор вважає, що вона, зібравши багато матеріалу, містить нові й часто-густо блискучі теорії і взагалі "є свіжа й оригінальна. Це, без сумніву, найцінніша праця, що з'явилася в цій ділянці за останніх років"...

НА ДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ

Pontificia Universitas Urbaniana De Prop. Fide. Sac. Ioannes Choma, Pont. Col. Ucraini S. Iosaphat Alumnu. Maximilianus Rylo, Episcopus Chelmensis et Peremyshliensis. 1759-1793: Romae, 1953. Analectorum OSBM, 4°, стор. 47.

Василь Чаплинко. Півтора людського. Повість. Нью-Йорк, 1952, 8°, стор. 163.

Д-р Лев Ребет. Формування української нації. Мюнхен, 1951, 12°, стор. 57. (В-во "Сучасна Україна").

Леонід Полтава. У вишневій країні. Новели. Мюнхен, 1952, 16°, стор. 40 (Мала Літературна Бібліотека "Сучасної України").

Волинь у боротьбі за волю України. частина I, книжка ч. 1. Вівільг, 1952, 8°, стор. 55.

Dr. Dmytro Buchynskyj. La Biblia de Ostroh de 1581 ("Revista Oriente", Madrid. Ano III, numero 2, стор. 99-109).

Цена — 275 frs.
Prix